

**T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ BÖLÜMÜ
DİN FELSEFESİ ANA BİLİM DALI**

CELAL NURİ İLERİ'NİN DİN ANLAYIŞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
Doç. Dr. Naim ŞAHİN**

**HAZIRLAYAN
Hatice ÇÖPEL**

KONYA-2010

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Hatice Çöpel	No: 034245021001
	Ana Bilim / Bilim Dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ/DİN FELSEFESİ	
	Danışmanı	Doç. Dr. Naim Şahin	
Tezin Adı		Celal Nuri İleri'nin Din Anlayışı	

ÖZET

Din Felsefesi alanındaki problemlerin başında din- felsefe; tanrı-alem; münasebetleri gelir. Tarih boyunca bu problemlerin anlaşılmasında pek çok düşünür fikir ileri sürmüştür. Biz de bu çalışmamızda güçlü ve hareketli bir yazın ve düşünce hayatı yaşamış olan Celal Nuri İleri'nin din hakkındaki görüşlerini aktarmaya çalıştık. Celal Nuri İleri; yaşadığı dönemde bu problemlere değinen önemli bir düşünürdür. Yaşadığı dönemin hakim düşüncesi materyalizmdir. Celal Nuri, materyalizm ile dini bağdaştırmaya çalışmıştır. O'na göre özellikle materyalizm ve İslamiyet arasında büyük benzerlikler vardır. Sahip olduğu dilin tüm imkanlarından yararlanabilen bir düşünür olan Celal Nuri düşüncelerini bir çok eser ve gazete yazısıyla aktarmıştır. Bu özelliği kendisini yakın tarihimizdeki dikkate değer düşünürlerden yapmaktadır.

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Hatice Çöpel	No:034245021001
	Ana Bilim / Bilim Dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ/DİN FELSEFESİ	
	Danışmanı	Doç. Dr. Naim Şahin	
Tezin İngilizce Adı		UNDERSTANDING OF RELIGION OF CELAL NURİ İLERİ	

SUMMARY

Philosophy of Religion at the beginning of the problems in the field of philosophy of religion and God-world, revenue relations. Throughout history, many of these problems to understand the ideas put forward thinkers. In this study, we write powerful, moving and thought life is lived forward Celal Nuri tried to convey his views on Religion. Celal Nuri Next, at the time of addressing this problem is an important thinker. The time of the judges is the idea of materialism. Celal Nuri, tried to equate religion with materialism. According to him, especially there are many similarities between Islam and materialistic. The language that all can benefit from having an opinion think the Celal Nuri was passed with many artifacts and newspaper articles. This feature him in our recent history has made remarkable thinkers.

KISALTMALAR	3
ÖNSÖZ	4

GİRİŞ

CELAL NURİ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE DÖNEMİ

1.Hayati.....	6
2. Eserleri.....	9
3. Celal Nuri'nin Dönemindeki Din Anlayışları.....	11
4. Celal Nuri'nin Din Düşüncesine Etki Eden Sistem ve Düşünceler	14
a) Materyalizm	16
b) Büchner ve Felsefesi	25
c) Gustave Le Bon	29
d) İbn Rüşd ve Felsefesi.....	31
5.Celal Nuri'nin Materyalizmi.....	32

I. BÖLÜM

CELAL NURİ'NİN DİN ANLAYIŞI

1. Celal Nuri'de Din	38
2. Dinin Konusu.....	43
3. Dinin Gayesi	46
4.Dinin Tekamülü	51
5. Celal Nuri'de İslam Dini	53
6. Celal Nuri'nin Nübüvvet Anlayışı.....	59
7. Din- Felsefe Münasebeti	62
8. Din-Devlet Münasebeti	65

II. BÖLÜM

CELAL NURİ'NİN TANRI ANLAYIŞI

1. Celal Nuri'nin Tanrı Anlayışına Genel Bir Bakış.....	69
2. Celal Nuri'de Tanrı'nın Varlığı ve Mahiyeti	71
3. Celal Nuri'de Tanrı –Alem –İnsan Münasebeti.....	74
4. Madde ve Ruh Görüşü	76
SONUÇ	79
BİBLİYOGRAFYA	81

KISALTMALAR

a.g.b	: adı geçen başlık
a.g.e	: adı geçen eser.
a.g.m	: adı geçen makale.
a.g.t	: adı geçen tez
Ank.	: Ankara
Ansk.	: Ansiklopedisi
bkz.	: bakınız.
c.	: cilt
çev.	: çeviren
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DEÜY	: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları
Haz.	: hazırlanmış
İFAV	: İlahiyat Fakültesi Vakfı
İst.	: İstanbul
Matb.	: matbaası
Neşr.	: Neşriyat
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
s.	: sayfa
Sad.	: sadeleştiren
Terc.	: tercüme eden
T.İ	: Tarih-i İstikbal(Celal Nuri'nin eseri)
T.T.O	: Tarih-i Tedenniyet-ı Osmani(Celal Nuri'nin eseri)
ts.	: tarihsiz
Üni.	: Üniversitesi
v.d.	: Ve diğerleri
Yay.	: yayınları.
Yayn.	: Yayınlayan

ÖNSÖZ

Çalışmamızda Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemi aydınlarından önemli bir ismin; ‘Celal Nuri İleri’nin (1882-1938) Din Anlayışı’nı incelemeyi amaçlamaktayız. Günümüz din anlayışlarını daha iyi tahlil edebilmek şüphesiz bugüne etki eden son dönem Cumhuriyet din anlayışlarını incelemekle mümkün olabilecektir. Bu bağlamda siyaset, eğitim, basın v.b gibi pek çok alanda eserler vermiş ve dönemine ışık tutmuş, Celal Nuri İleri’nin din anlayışını incelemek; bizi dönemle ilgili daha somut düşüncelere ulaştıracaktır. Celal Nuri, yeni devletin kurulmasına, Cumhuriyet’in ilanı ve yaşanan bir dizi toplumsal değişimlere, hem basın vasıtasıyla hem de bilfiil çalışmalarıyla katkıları olmuş bir gazeteci, düşünür, siyaset ve devlet adamıdır.

Celal Nuri, dönemin en önemli felsefi meselelerden güncel konular da dâhil bir çok probleme çözümler sunmuştur. Bu yönü, O’nu dönemin diğer aydınlarından farklı kılmıştır. O’nun bu farklı yönü bizi din anlayışı ile ilgili çalışma yapmaya sevk etti. Yaptığımız ön araştırma esnasında Celal Nuri ile ilgili bazı çalışmalar yapılmış olduğunu görmekle beraber, O’nun din ve Tanrı hakkındaki düşüncelerini inceleyen müstakil bir çalışmaya rastlayamadık. Bu vesileyle biz de bu çalışmamızda O’nun din ve dolayısıyla dinin temel objesi olan Tanrı hakkındaki görüşlerini araştırmayı amaçladık.

Çalışmamız giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte hayatı, eserleri, döneminin din anlayışları ve din düşüncesine etki eden sistem ve düşünceleri ele aldık. Birinci bölümde Celal Nuri’nin din ve dinle ilgili düşünceleriyle İslam dini, nübüvvet anlayışı ve din-devlet münasebetine dair düşüncelerini irdelemeye çalıştık. Son bölümde düşünürün Tanrı, âlem, insan ve ruh görüşlerini ortaya koymaya çalıştık. Sonuçta da genel bir değerlendirme yaptık.

Çalışmamın her aşamasında beni sabırla karşılayan ve çalışmamda önemli yönlendirmelerini eksik etmeyen değerli danışman hocam Doç. Dr. Naim Şahin'e teşekkürlerimi sunarım.

Hatice ÇÖPEL

29.01.2010

GİRİŞ

CELAL NURİ’NİN HAYATI, ESERLERİ VE DÖNEMİ

Meşrutiyet dönemini bizzat yaşayarak, problemlerine çözüm yolları üretmeye çalışan ve Cumhuriyetin kurulmasında katkısı olan *Celal Nuri İleri*’nin öncelikle hayatı ve eserleri hakkında kısaca bilgi vermek, O’nun din anlayışını tahlilde bizi daha doğru tespitlere sevk edecektir.

1. Hayatı

Celal Nuri İleri, Gelibolu mebusu olarak Son Osmanlı Meclisi Mebusanı arasında yer almış, ardından TBMM’nin ilk dört döneminde milletvekilliği yapmış bir gazeteci, yazar, fikir ve siyaset adamıdır.

Celal Nuri İleri (H.1299/ M 1882)¹ yılında Gelibolu’da doğmuştur.² Asıl ismi Mehmet Celaleddin olmasına rağmen babasına olan sevgisinden dolayı ‘Nuri’ mahlasını kendi ismine eklemiştir.³ Babası, mektupçuluktan valiliğe kadar çeşitli hizmetlerde bulduktan sonra 1908’de Meclis-i Ayan üyeliğine seçilen Mustafa Nuri Bey, annesi Mesnevi mütercim ve şarihi Abidin Paşa’nın kızı Nefise Hanım’dır.⁴ Celal Nuri, anne tarafından Arnavutluk’ta ‘Dino’ lakaplı meşhur bir aileye mensuptur.⁵ O’nun çocukluğu babasının mutasarrıf ve vali muavini olarak görevli bulunduğu Gelibolu, Sakız ve Canik’te geçmiştir. İlköğrenimini taşra mektepleri ve özel hocalardan görmüştür. Ortaöğrenimini ‘Galata Sarayı Mekteb-i Sultanisi’nde yapmıştır. Daha sonra İstanbul Mekteb-i Hukuka devam eden Celal Nuri’nin Fransızca ve İngilizce’ye de hakkıyla

---

¹ C. Kutay doğum tarihini 1877 olarak verir. Bkz. C. Kutay, *Tarih Önünde İslam Peygamberi*, Aksoy Yay. İstanbul, 1998, s.43

² Haydar Kemal, *Tarihi İstikbal Münasebetiyle Celal Nuri Bey*, Yeni Osm. Matbaa ve Kütüphanesi, İst. (1331) 1913, s.9 (Haydar Kemal, Celal Nuri’nin kullandığı mahlas isimdir. Bu eseri bu mahlasla yazmıştır.)

³ S. Hayri Bolay, *Türkiye’de Ruhçu Ve Maddecî Görüşün Mücadelesi*, Akçağ Yay, İst, ts., s.164

⁴ Uyanık, Necmi, ‘*Celal Nuri*’ maddesi. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. c.7, İst. 1993, s.242

⁵ Haydar Kemal, a.g.e , s. 9

vakıf olduğu ifade edilmektedir. O, Avrupa’da birçok alanda tetkikler yapma imkânı bulmuş ve geniş bir fikir hayatı yaşamış düşünürlerimizdendir.⁶

Çalışma hayatına avukat olarak başlamıştır, ama asıl yürüttüğü mesleği gazeteciliktir. 31 Mart olayından sonra 1909’da Ebuzziya Tevfik ile başladığı gazetecilik mesleğini hayatı boyunca devam ettirmiş, çeşitli gazete ve mecmualarda 2500’e yakın makale neşretmiştir. Bu gazetelerden biri olan ‘Kurya Doryan’ gazetesinde Abdülhamit’i eleştiren çok yazılar yazmıştır.⁷ E. Tevfik’in ayrılmasından sonra gazetenin adını ‘Jön Türk’e çevirmiş, burada da Kamil ve Said Paşa hükümetlerini tenkit etmiştir. İleri, devam eden yıllarda ‘Tanin, Hak, İctihad, Hürriyet-i Fikriye, İkdam ve Edebiyatı Umumiye’ gibi gazete ve mecmualarda yazılar yazmıştır. 1 Ocak 1918’de yayımlamaya başladığı “Atı” gazetesi ise kendi sahipliğini yaptığı gazetedir. Atı, 10 Şubat 1919 da kapatılmış ancak hemen ertesi gün ‘İleri’ adıyla yayın hayatına devam etmiştir.⁸ Ailenin gazetecilik geleneğini Türkiye’de sosyalizm çalışmalarıyla tanınan yeğeni *Rasih Nuri İleri* devam ettirmiştir. Gazetecilik hayatı oldukça hareketli geçen Celal Nuri dünyanın birçok ülkesini ziyaret etmiştir. Yunanistan, Belçika, Rusya, Finlandiya, İsveç, Norveç, İzlanda ve Amerika gibi ülkelere ise daha çok araştırma ve incelemeler yapmak için gitmiştir. Bu gezi izlenimlerini de kitap olarak yayınlamıştır.⁹

Celal Nuri, Kasım 1919’da Gelibolu’dan mebus seçilmiştir. Bu tarihten itibaren 1935 yılına kadar siyasi hayatın içinde bulunmuştur. Son Osmanlı mebusan meclisinin aldığı Misak-ı Milli kararının müsveddesini kaleme alan Celal Nuri, İstanbul’un işgaliyle basın üzerindeki baskılar artınca Damat Ferit hükümetleri döneminde işgalciler tarafından Malta’ya sürülmüştür.¹⁰ Malta’dan Kasım 1921’de dönebilmiş, dönüşünde Ankara’ya gelip Gelibolu milletvekili sıfatıyla TBMM’ye girmiştir. 1922’de Kanun-i Esasi encümeni reisliğine seçilmiştir. Buradaki çalışmalarıyla 105 maddelik Kanun-i Esasi’nin ‘Mazbata Muharrirliği’ gibi önemli görevlerde bulunarak, gerekli değişikliği

⁶ Haydar Kemal, a.g.e, s.10

⁷ Akgün, Mehmet, *Materyalizmin Türkiye’ye Girişi ve İlk Etkileri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Ank., 1988, s.346

⁸ Uyanık, Necmi, a.g.b, s.243

⁹ Bkz. Celal Nuri, *Şimal Hatıraları*, sad: İbrahim Demirci, İstanbul,1997

¹⁰ Uyanık, Necmi, a.g.b, s. 244

yapıp Cumhuriyet'in ilanını mümkün kılacak duruma getirmiştir.¹¹ Tarık Zafer Tunaya, Celal Nuri'den bahsederken şunları söyler; "Celal Nuri T.B.M.M' ye mensuptur. 1924 anayasasını hazırlamış olan meclis komisyonunun raportörüdür ve Cumhuriyetçidir."¹²

1924'te 'İleri' gazetesinin kapatılmasından sonra herhangi bir basın yayın organında görülmeyen Celal Nuri, bu dönemde 'Türk inkılâbı' adlı eserini yayınlamıştır. O, inkılâplarla ilgili çalışmalarda ve harf inkılâbının gerçekleşmesinde ve tutunmasında önemli rol oynamıştır. Bu konuda eserler vermiştir. 1934'de kabul edilen soyadı kanunu ile kendi çıkardığı gazetesi *İleri*'nin adını soyadı olarak seçmiştir. Soyadına dikkat edilirse fikirleri ve özellikle din düşüncesi daha iyi anlaşılabilir. Çıkardığı gazetenin adının 'Ati'; kendi soyadının 'ileri' olması tesadüf değildir. "Aslında bu sözcük, O'nun bütün ideali-gayesi-hedefini gösterir; İleri; daima ileri, doğruluğun-hakkın-hürriyetin-uygarlığın yolunda ileri..."¹³ Amaç olarak 'ilerleme'yi temel alan pozitivizmin etkisiyle tekâmül nazariyesine inanan Celal Nuri, gözle görülmeyen bilgidен de tatmin değildir. Geniş düşünce tarzı, din anlayışında da etkilidir. O, sadece yaşadığı ülkenin sınırlarıyla ve fikriyatıyla düşünmemiş dünyanın yaşadığı değişimi yakından takip etmiştir. Darwinci doğa anlayışı ve yüksek cesareti onu dünyanın ucu kabul edilen kutuplara kadar götürmüştür. Celal Nuri, bu sıra dışı seyahatini değişik iklimlerde Tanrı arayışı ve Osmanlı'nın bulunmadığı dış dünyada kullarının, tabiatın sırrını keşfetme azim ve gayreti olarak açıklar.¹⁴

Celal Nuri, 2 Kasım 1938 tarihinde, İstanbul'da öldüğünde, sekiz gün sonra da Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümü, Celal Nuri'yle ilgili yazıların gündemden düşmesine neden olduğu ifade edilmektedir. Çok hareketli bir ömür süren Celal Nuri'nin birçok eserler verdiğini görmekteyiz.

---

¹¹ Uyanık, Necmi; a.g.b, s.244

¹² Tunaya, T.Zafer, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul,1960, s. 81

¹³ Kutay, Cemal, *Tarih Önünde İslam Peygamberi*, Aksoy Yay. İstanbul, 1998 , s.50

¹⁴ Celal Nuri, *Kutup Musahabeleri*, Yeni Osmanlı Matbaası, İst. H.1331, s.54

2. Eserleri

Celal Nuri, gerçekten çalışkanlığıyla insanları hayrete düşürecek şekilde, çok sayıda eser bırakmıştır. Eserlerin çokluğu ve hemen her konuda yazmış olması bazı eleştirilere neden olsa da, aslında bu kaleminin gücünü gösteren bir nitelik olarak da değerlendirilebilir. Bu konuda Hilmi Ziya Ülken şöyle der; “Celal Nuri’nin işlek bir kalemi vardı. Kısa zamanda pek çok konuya değinen yayınlar yaptı fakat yayınların çoğunda sathi kaldı. O, zamanın hemen bütün toplumsal sorunlarına değinmiş ve mühim bir kısmında isabetli hükümler vermiş olduğu halde ifadesinin dağınıklığı, haşivli yazış tarzı ve göze çarpan bazı çelişmeleriyle bu tesirini çok azaltmakta idi. Tarih-i İstikbal’de hem materyalist hem İslamcı olması göze batır bir çelişmedir ki bu yüzden Şehbenderzade’nin hücumuna uğramıştır. Vakıa kendi İslamcılığını ‘siyasi’ diyerek, ‘dini’ İslamcılıktan ayırırken böyle bir çelişmeyi kaldırıyorsa da, batıcıların bir kısmı bunu bir nevi geri hareket gibi görüyorlar, ama asıl İslamcılar çelişme üzerinde ısrar ediyorlardı.”¹⁵

Celal Nuri’nin eserleri siyaset, hukuk, tarih, seyahat, dil, edebiyat ve din alanlarında çok sayıda makale ve kitap olarak sınıflanabilir. Bunlardan kitapları;

- Selanik Muhtırası
- Taç Giyen Millet
- Ahir Zaman
- Anarşizm Hükümsizlik Meslek-i Felsefesi
- Türk İnkılâbı
- Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukuk-u Düvel
- Havaici Kanuniyyemiz
- Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye
- İttihad-ı İslam
- Kadınlarımız
- Hatem’ül Enbiya

---

¹⁵ Ülken, H. Ziya; *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay. İst. 1979, s.392-399

- İlel-i Ahlakıyyemiz
- Tarih-i İstikbal
- Müslümanlara Türklere Hakaret Düşmanlara Riayet ve Muhabbet
- Mukadderat-ı Tarihiye
- Türk Devrimi
- Türk İnkılâbı
- Uygarlık Çatışmasında Türkiye
- Harpten Sonra Türkleri Yükseltelim
- İştirak etmediğimiz Hareket
- Kara tehlike
- Kutup MUSAHEBELERİ
- İlk Gramer
- İlk Okuma Yazma Kitabı
- Türkçemiz
- Şimal Hatıraları
- Millet ve Meclis
- Coğrafya-yı Tarih-i Mülk-i Rum
- Devlet ve Meclis Hakkında Musahabeler
- Dil ve Edebiyat Yazıları
- Hiç Bilmeyenlere Türkçe Alfabe ve Hece
- Perviz
- Merhume
- Ölmeyen: Masal'dır.

Celal Nuri, Fransızca ve Türkçe gündelik bazı gazete ve değişik periyotta çıkan birçok dergide 2444'ü bulan makale neşretmiştir. Bu gazetelerden bazıları 'Le Currier D'Orient, Le Jeune Turc, Tanin, Ati-İleri, Hak, İkdâm, Anadolu'da Yeni Gün, Yılmaz, Vakit ve Yeni Adam' isimlerini taşıırken; dergiler ise, "İçtihad, Hürriyet-i Fikriye, Serbest Fikir, Türk Yurdu, Resimli Kitap, Edebiyat-ı umumiye, Yarın, Ceride-i Adliye ve Hayat Mecmuası" dır.

Bunların içerisinde elbette en önemli olanı *Ati/ İleri* gazetesidir. Gazetenin yazar kadrosunda; başta Celal Nuri olmak üzere, Hüseyin Rahmi (Gürpınar), Abdülhak Hamid (Tarhan), Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Afife Fikret, Süleyman Nazif, Yusuf Razi v.b gibi birçok yazar bulunmaktadır. Celal Nuri, bu gazetesinde Anadolu'daki milli mücadele günlerinden, yeni meclis günlerine kadar halkı bilgilendirmiş, milli mücadelenin savunuculuğunu yapmıştır. İstanbul'da Anadolu'daki hareketten kesin haberler alınamazken, milli mücadelenin idari kadrosunu tanıtmaya gayreti içine girmiş ve desteklemiştir.¹⁶

Celal Nuri'nin dinle ilgili fikirleri daha çok "*İttihad-ı İslam, Tarih-i İstikbal ve Mukadderat-ı Tarihiye*" adlı eserlerinde görülür. Biz de araştırmamızı daha çok bu temel kaynaklar üzerinden gerçekleştirmeye çalıştık. Hayatı ve eserleri ile ilgili bilgileri verdikten sonra asıl konumuza geçmeden önce düşünürümüzün yaşadığı dönemin din anlayışlarına değinmemiz, o'nun din anlayışını ortaya koymamız açısından önemlidir.

3. Celal Nuri'nin Dönemindeki Din Anlayışları

Dönemin din anlayışının iyi tahlil edilmesi sadece bizim çalışmamız için değil Şerif Mardin'in de ifade ettiği gibi bugün temellendirilmeye çalışılan İslam düşüncesi içerisindeki farklı anlayışların iyi anlaşılması açısından da önemlidir. Çünkü bu dönem aydını hem Türkçe okuyan halkın entelektüel donanımının aydınlanmacı kısmının fikirlerini hazırlayan hem de bu fikirlerle İslam arasında bir sentez meydana getirmeye çalışan ilk düşünürlerdi.¹⁷ Bu yüzden öncelikle dönemin din anlayışına kısaca değinmeye çalışacağız.

Dönemin din anlayışı, çeşitlilik göstermektedir. Dinin daha çok sosyal boyutuyla ilgilenilmesi, toplumun geçirdiği sancılı dönemin daha çabuk atlatılması çabasıdır. Bu bağlamda yazılı basında etkili olan din anlayışı 'Jön Türklerin' din anlayışlarıdır. Celal

---

¹⁶Duymaz, Recep, *Celal Nuri İleri Ve Ati Gazetesi*, Marmara Üni. SBE'de haz. Basılmamış doktora tezi, 1991, s.8

¹⁷Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yay. İst,1969, s.10

Nuri, bu fikirlere katılsa da onun din anlayışı başlangıçtan sona değişiklik gösterir. Bu durum bizi şu iddiayı derinlemesine düşünmeye itmiştir. “1895- 1980 yılları arasında söz konusu mücadeleyi yapmış olan kimselerin, bugün üzerimizde silik birer hayalet etkisi bırakmalarının sebebini bizzat fikirlerin yalınkatlığında aramak gerekir. Jön Türklerin hiç biri derin bir teori, özgün bir siyasi formül veya zihinleri devamlı uğraştırmış bir ideoloji ortaya koymamıştır.”¹⁸ Bu sistematiksizlik Celal Nuri’de de görülür. Ancak bu iddia çok tartışılması gereken bir iddiadır.

Özellikle İkinci meşrutiyetten sonra büyük bir özgürlük patlaması olmuş, II. Abdülhamit dönemindeki baskı ortamından sonra Türk basın hayatında yüzlerce dergi ve gazete doğmuştur. Bu özgürlük ortamında tartışılan en önemli konu ‘Osmanlı devleti nasıl kurtulabilir?’ sorusudur. Bu soruya verilen cevaplar geneli itibariyle üç başlık altında toplanabilir. Bilindiği üzere bunlar ‘ Osmanlıcılık, Türkçülük ve Batıcılık’ fikir akımlarıdır.¹⁹

Bu fikirler başta gazete ve dergiler olmak üzere savunucuları tarafından birçok eserde de tartışılmıştır. ‘Yeni Osmanlılar’ adıyla bilinen grupla başlayan ‘gazeteci aydın’ geleneği, Cumhuriyet’in ilk yıllarına kadar devam etmiştir. Celal Nuri bu geleneğin son dönem Osmanlı ve ilk dönem Cumhuriyet temsilcilerinden sayılabilir. Mümtaz’er Türköne bu konuda; “Yeni Osmanlıların tamamı gazetecidir. Gazeteci aydın tipinin örnekleridir. Bu aydınlar, fikirlerini siyasal savaş şartları altında çıkardıkları gazetelerde yazdıkları makalelerde olgunlaştırmışlardır”²⁰ demektedir.

Yeni Osmanlılar, İslamı daha çok sosyal bir pekiştirici olarak görmüşlerdir. Celal Nuri de dinin bu özelliği üzerinde çok durmuştur. Elbette bunun nedeni içinde bulunulan sosyal yapının yaşadığı kargaşa ortamından bir an önce bir düzen ve istikrar ortamına kavuşması isteğidir.

---

¹⁸ Mardin, Şerif; *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İletişim Yay. İst. 1983, s. 24

¹⁹ Bkz. Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk tarih Kurumu Yay. 1987

²⁰Türköne, Mümtazer, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yay. İst. 1991 s. 95

Temel olarak Cumhuriyet dönemi aydını, dinin bu toplumsal etkisini iki farklı boyutta algılamıştır. Bir kısım aydın dini ki, burada ‘İslamcılık’ kastedilir, devleti ve toplumu kurtaracak en önemli unsur olarak görürken; kayda değer bir kısmı ise hadisenin sadece olumsuz boyutu ile alakadar olmuşlardır. Bu konuda İsmail Kara, “Onların temel meselesi ‘dinin Türkiye’yi, Türk laikliğini tehdit eden bir unsur olarak yeri ve fonksiyonu nedir’ sorusu ve yahut ‘irtica’ edebiyatı etrafında cereyan etmektedir ki bu manada oryantalistlerden, ‘yabancı’ akademisyen ve gazetecilerden esasta herhangi bir farkları yoktur”²¹ demektedir. Celal Nuri bu iki görüş içinde ortada sayılabilecek bir fikir yapısındadır. O ne dinin tek kurtuluş yolu olduğuna inanmış, ne de İslam’ın terakkiye mani olduğu fikrini kabul etmiştir denilebilir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında etkili olan düşünce çevreleri, devletin ve toplumun geçirdiği değişimi dikkate alarak, toplumun genelince benimsenmiş ideal ve değerlere kendi çizgilerine uygun anlamlar kazandırmaya çalışmışlardır.²² Çünkü yeniliklere ayak uydururken yapılan değişikliklere halk intibak sağlayamamıştır. Ayrıca savunulan fikirlerin dinle temellendirilmesi hem kolay kabulünü hem de kolay benimsenmesini sağlamıştır. Mesela bu yüzden Abdullah Cevdet (1869/1932), L. Büchner’in (1824/1899) ‘Madde ve Kuvvet’ eserini çevirirken “ilim müminin kaybolmuş malıdır onu nerde bulursa alır”²³ hadis-i şerifini özellikle belirtmiştir. Dolayısıyla bu yenilikler halkın kabul ettiği genel kavramlarla (din, tarih v.b) bütünleştirilmeye çalışılmıştır. Celal Nuri de bu yolda çaba sarf eden aydınlardandır. O bunu şöyle açıklar; “Bizde milliyet fikri ancak din fikri ile açıklanabilir. Milliyet münhasıran dinin bir şekli olmak üzere gösterilsin ki, esas unsur olabilsin. Bu gibi hisler ancak asırların, nesillerin ilerlemesi ile insanlara hâkim olabildiklerinden sun’i hisler vücuda getirmeğe çalışmak son derece külfetlidir. Bilakis bu hususta insanları acele ettirmek mevcut hallerini de iptal eder.”²⁴ Görülüyor ki Celal Nuri’ye göre, toplumların duyguları zaman içinde şekillenmektedir. Bu şekillenmeyi etkileyen en önemli unsur ise dindir.

---

²¹ Kara, İsmail, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, Dergah Yay. İst.2008, s.16

²² Karakuş, Rahmi, *Felsefe Serüvenimiz*, Seyran Yay. İst. 1995, s.194

²³ Mansur Ali Nasif, *et-Tac* c.1,Eser Kitapevi, İst.1976, s.53

²⁴ Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*,1936, s.312

Bu dönemde dikkat çeken önemli bir başka düşünce de ‘İttihad-ı İslam’ meselesidir. İttihad-ı İslam’ın tam karşılığı ‘İslam Birliği’dir. Mümtaz’er Türköne; “Türklerin bu kelimeyle kastettikleri İslam birliği değil, Müslümanların birliğidir.”²⁵ der.

İttihad-ı İslam’ın siyasi-dini bir kavram olarak ortaya çıkışı II. Meşrutiyet’in öncelerine uzanır. 19.y.y da ortaya çıkan ‘Pan’ hareketlerinden etkilenen düşünce Müslümanlar arasında his, fikir, yöneliş ve siyasette birlik anlayışını öngörür.²⁶ İttihad-ı İslam değişik zaman ve coğrafyalarda savunucuları tarafından farklı şekillerde ele alınmıştır. Celal Nuri de bu kavramı salt ‘ümmeçilik’ şeklinde anlamamıştır. Bu konu başlı başına bir araştırma konusu olduğu için daha fazla detaya gerek görmedik.

Dönemin din anlayışlarının yanında İleri’nin düşüncesine etki eden bir takım sistem ve düşünceler de vardır. Acaba bunlar nelerdir? İleri bunlardan ne ölçüde etkilenmiştir? Şimdi de bunları inceleyelim.

4. Celal Nuri’nin Din Düşüncesine Etki Eden Sistem ve Düşünceler

Cumhuriyetin kurulmasının düşünüldüğü yıllarda felsefe; yeni kurulması ve çağdaş devletler seviyesine getirilmeye çalışılan taze, genç, dinamik devletin özelliklerini taşımanın yanında tarihten getirdiği geleneğin izlerini de taşır. Bu yüzden felsefe, eğitim, siyaset, ahlak, bilim, din ilişkisi sık sık gündeme gelmiştir. Bu durum; zaman zaman felsefenin bir çatışma alanı olmasına, zaman zaman da anlaşma alanı olmasına neden olmuştur.

Dönemin düşünce dünyası, siyasi ve sosyal ortamın doğrudan doğruya etkisi altında şekillenmiştir. Bundan dolayı burada salt felsefi düşünceden değil; felsefi-siyasi, felsefi- sosyolojik, felsefi- psikoloji, felsefi-dini, felsefi-tarihi ve felsefi- tasavvufi düşünme biçimlerinden söz edilebilir.²⁷

---

²⁵Türköne, Mümtaz’er, *İslamcılığın Doğuşu*, İletişim yay. İst. 1991, s.40

²⁶Kara, İsmail, *İslamcılığın Siyasi Görüşleri*, İz Yay. İst.1994, s. 97

²⁷Cevizci, Ahmet, *Felsefe Ansiklopedisi 3*, Etik Yay. Ank 2004, s.350

Cumhuriyet dönemi felsefe serüvenimiz ile ilgili değerlendirmelerde bulunan Rahmi Karakuş “Cumhuriyet ülke insanı için birçok bakımdan düzen ve istikrarın bütün toplum katmanlarına peyderpey hâkim olduğu bir dönemdir. Yıllardır süregelen savaş ortamı bitmiş, yönetimdeki belirsizlikler istikamet kazanmaya başlamıştır. Ülkenin sahip olduğu güç ve kurumlar öteden beri özlene gelen ‘ yeni toplum/yeni insan’ idealini gerçekleştirme işine koyulmuşlardır. Siyaset, ekonomi, edebiyat, bilim hep bu gaye için kullanılır. İnkılâplar, reformlar, düzenlemeler ‘yeni insan /yeni toplumu’ meydana getirmek maksadıyla yürürlüğe konulmuş ve artık 19. yüzyılla başlayan süreç ivme kazanmıştır”²⁸ şeklinde bir yaklaşım sergilemiştir.

Yine O’na göre “Cumhuriyet döneminde dini alanla ilgili olarak tasarlanan şeyler dini, felsefi anlamda değerlendirmek ana düşüncesinin ürünüdür. Bu fikirler felsefi düşünce açısından değil dini düşünce açısından daha önemli görünmektedir. Dinle ilgili kanaatlerin ‘toplumsal dini yapılanmayı, dinin kendisine bağlı ilimlerle değil felsefi perspektifin neticeleri ile gerçekleştirmek’ istemesi, felsefe alanında çalışanlara yol gösterici mahiyettedir. Diğer taraftan burada dinin yerine ikame edilmek istenen ‘felsefileştirilmiş bir din’ anlayışını da gözlemlemek mümkündür. Bu anlayışın dinin çekildiği alanda ortaya çıkan boşluğu felsefe ile doldurmak düşüncesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.”²⁹

19.y.y. dünyasında etkili olmaya başlayan pozitivizmle birlikte modern bilim daha güçlenmiş, dünya artık bu düşünce sisteminin genel geçer kabul edicisi olmuştur. Pozitivizm de temel olan bilimin gerçekliğidir. O, metafizik ve dini; insanlığın ilerlemesini engelleyen formlar olarak görmektedir. Celal Nuri’nin düşünce dünyasına etki eden en önemli unsur yüzyılın düşünce sistemi pozitivizm olmakla beraber bunun bir alt kolu sayılabilecek materyalizm ve bu bağlamda Ludwing Büchner’dir diyebiliriz. Şükrü Hanioğlu bu konuda şöyle der; “19. asırda altın çağını yaşayan bilimcilik yalnızca her şeye kadir bir “bilim”i ideolojisinin merkezine yerleştirmekle kalmamış, felsefe - insan davranışları ve toplumsal bilimlerin de deneysel bilimlere ait yöntemlerle yapılması gerekliliğini savunmuştur. Bu tez; yani bilhassa Alman

²⁸Karakuş, Rahmi, *Felsefe Serüvenimiz*, Seyran Yay. İst. 1995, s.187

²⁹Karakuş, Rahmi, a.g.e, s.194

vülgermateryalizminin etkisinde deneysel bilimler ve tıbbın her şeyi açıklamaya kadir olduğuna-mesela bilinç ve fikir üretiminin beyin ve sinir sistemini meydana getiren ‘maddenin’ basit bir işlevi olduğunun ‘ispat edildiğine’- duyulan “inanç” ondokuzuncu asrın son yirmi yılında Osmanlı entelektüellerinin de hatırı sayılır bir bölümünün Ludwig Büchner’in izinde bilimi dinselştirmelerine neden olmuştur.”³⁰

Netice olarak Celal Nuri’nin din ile ilgili düşüncelerinde başta materyalizm olmak üzere, bu felsefe içinde sayılan filozofların etkili olduğunu görmekteyiz. Şimdi bunlardan materyalizmi ve etkilendiği düşünürlerden en önemlilerini kısaca irdelemeye çalışalım.

a) Materyalizm

Materyalizm, tüm varlık alanını maddeye dayandıran düşüncedir. Yani, en geniş anlamıyla materyalizm var olan her ne ise tamamıyla maddi olduğunu ya da en azından maddi olana bağlı bulunduğunu ileri sürer.³¹ Materyalizm varlık veya gerçeklik hakkında bir görüşür. Bu görüşe göre, var olan ve gerçek olan sadece ‘madde’dir. Madde evrenin asli ve temel kurucu unsurudur.³² *Materyalizm* evrendeki tek tözün madde olduğunu, evrende tinsel bir töz bulunmadığını söylemekle yalnızca maddeye varlık yükler. Zihin ya da ruha ait bir gerçeklik ve ruh yoktur deyip, ruh dahil her şeyi maddeye indirgemektedir.³³

Temelde bilinç, duygu, düşünce vb. unsurların maddeden kaynaklandığını, etrafımızda olup biten her şeyin de sadece maddi sebeplerle açıklanabileceğini ileri süren materyalizm, maddenin dışında bir gerçeklik aranamayacağını ve sonuç itibariyle tabiatüstü bir gücün bulunmadığını belirtir. Materyalizm, varlık alanında madde-ruh ayrımı yapmamış, birbirinden bağımsız varlık-düşünce(doğa-bilinç) düalizmine karşı

---

³⁰ Hanioglu, Şükrü; *Osmanlıdan Cumhuriyete Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, Bağlam Yay. İst. 2006, s.15

³¹ Bhaskar, Roy, "*Materyalizm*", *Marxist Düşünce Sözlüğü*, Çev: Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 406.

³² Akgün, Mehmet, a.g.e s.11

³³ Cevizci, Ahmet, *Paradigma*, s.628

çıkılmış, maddeyi tek gerçek olarak kabul etmiştir. Varoluşta maddeye öncelik tanıyan maddeci düşünce yaşamımızda tanık olduğumuz her şeyin gerçekliğini sadece ona indirgemıştır. Metafiziği reddetmesinin doğal bir sonucu olarak gerçekliği sadece maddede aramayan spiritüalizm(ruhçuluk), idealizm, rasyonalizm vb. disiplinlerle ters düşmüştür. Başta Tanrı inancı olmak üzere, din için temel olan yok iken yaratılış, ibadet, ölümden sonraki hayat(Ahiret), cennet-cehennem, melek, vahiy, peygamberlik ve kutsal kitaplar gibi inançları dışarıda bırakmış, bunların hepsinin madde ötesi alanla ilgili birer yanılgıdan ibaret olduğuna inanmıştır. Materyalizmin bu iddiaları hemen hemen aynı biçimlerde günümüze kadar gelen materyalistler için de bir ilke haline gelmiş ve daimi surette tekrarlanmıştır.³⁴

Materyalizm düşünce tarihinde ilk olarak Yunan felsefesinde görülür. Bu düşünce biçimi Leukippos (M.Ö.V.asır), Demokritos (M.Ö.V asır) ve Epikuros (M.Ö.V asır) gibi Antik Çağ Yunan filozofları tarafından felsefi bir sistem haline getirilmiştir. Bunlar madde ve cevherin aynı anlama geldiğini söylemişlerdir.³⁵ Aynı zamanda Leukippos ve Demokritos ‘ Atom Nazariyesi’nin de kurucularıdır. Empedokles (M.Ö. 490-430) ve Anaxagoras (M.Ö.500-428) da küçük parçalardan bahsetmişleridir ancak bu küçük unsurları bugün anladığımız manada ‘Atom’ olarak açıklayan Demokritos olmuştur.³⁶ *İlk materyalistler* maddenin nihai yapı taşlarının yani atomun bölünemez olduğunu, yaratılmadığını, sürekli, değişmez ve ezeli olduğunu savunmuşlardır.³⁷

Antikçağ’dan sonra da materyalist düşünce her devirde taraftar bulmuştur. Rönesans atomcularından P.Gassandi (1592-1655), mekanist materyalistlerden F.Bacon (1561-1626), T.Hobbes (1588-1679), kendiliğinden materyalizmin temsilcisi Th.Huxley (1825-1895), Vitalist materyalizmin temsilcisi Vogt(1817-1895), pozitivismde D. Hume (1711-1776), A. Comte (1798-1857) 19. yüzyılın ilk yarısında ise L.Feuerbach (1804-1872), Blelinski (1811-1848), Çernişevski (1828-1889), dialektik ve tarihi materyalizmde ise Karl Marx ve F. Engels önde gelen isimler olarak sayılabilir.³⁸

³⁴ Topaloğlu, Aydın, *Felsefe Dünyası*, 2007/1 sayı:45 s.112

³⁵ Weber, A. *Felsefe Tarihi*, Sosyal Yay. İst.1991, s.56

³⁶ Erdem, Hüsameddin, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Sebat Matb. Konya 1993, s. 71

³⁷ Arslan A., *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*, İstanbul Bilgi Üni. Yay. İst. 2006, s.316

³⁸ Erdem, Hüsameddin, *Bazı Felsefe Meseleleri*, Hü-Er yay. Konya,1999, s. 184

Görüldüğü gibi materyalizm pozitivizmle birlikte 19.yüzyılda oldukça çok taraftar bulmuştur.

Filozof Lange (1828-1875) ise materyalizmi şöyle tanımlar; “Materyalizm felsefe kadar eskidir; ancak felsefeden daha eski değildir. Materyalistler, düşüncelerinin daha çok deneyin, sağduyunun ve doğa incelemelerinin bir meyvesi olduğunu söylerler. Bu bağlamda İonya doğa filozoflarının bir felsefeye ilişkin ilk denemelerinin materyalist nitelikte olduğu ileri sürülebilir. Materyalizm; tam bir tutarlılık ve açık-seçik bir bilinçle Demokritos tarafından gerçekleştirilinceye kadar ilk felsefe denemeleri içinde değerlendirilebilir.”³⁹ Materyalizmin, Demokritos’ta tutarlı olmasının nedeni ise, O’nun bunu tam bir bütünlük içinde ele almasıdır. Şimdi onun görüşlerini kısaca maddeler halinde inceleyelim. Demokritos öncelikle;

1- “Hiçten hiçbir şey çıkmaz. Var olan hiçbir şey yok edilemez. Her değişme parçaların ayrılması ve birleşmesinden başka bir şey değildir.” diyerek modern fiziğin temellerini atmıştır diyebiliriz. Bundan başka O’nun düşüncelerini şu şekilde özetlemek mümkündür.

2- “Hiçbir şey rastlantıyla meydana gelmez. Her şeyin bir nedeni ve zorunluluğu vardır.”

3- “Atomlar ve boşluktan başka hiçbir şey yoktur.”

4- “Atomlar sonsuz sayıdadırlar ve biçimleri sonsuz bir çeşitlilik gösterir. Kocaman uzay içinde başlangıçtan beri düşerlerken, en büyükleri en küçüklerine çarpar. Bundan doğan sapma hareketleri ve çevrıntiler evrenin meydana gelişinin başlangıcıdır.”

5- “Şeylerin birbirinden farklılığı, atomların sayısı, büyüklük, biçim ve düzenlenişlerinin farklılığından ileri gelir.”⁴⁰ Görüldüğü gibi modern materyalizmin kökleri antikçağ atomculuğuna kadar uzanmaktadır. Demokritos’un bu açıklamaları modern materyalizmin temel taşları olarak kabul edilmiştir

18. yy Fransız çağdaş materyalizminin hazırlayıcısı Renée Descartes (1595-1650) olmuştur. Descartes evreni ilk olarak bir Tanrı’nın yarattığına ve bu makineye ilk

³⁹ Lange, *Materyalizmin Tarihi c.1*, Sosyal Yay. Çev. A.Arslan, İst.1998, s.1

⁴⁰ Lange, a.g.e, c.1 s.12

hareketi O'nun verdiğine inanan mekanik bir doğa anlayışına sahiptir. Bu mekanik anlayış O'nu bu kategoriye dahil eder. O'na göre söz konusu bu makine(evren); hareketin, kuvvetin korunması ilkesine dayanarak mekanik itimin sürekli olarak bir cisimden diğerine geçmesi ile Tanrı'nın müdahalesine ihtiyaç kalmadan işlemektedir.⁴¹ R. Descartes' den sonra, Fransa'da etkili olan eser ise materyalizmin 'yasası' veya 'incili' olarak kabul edilen d'Holbach'ın '*Système De La Nature*' (Doğanın Sistemi/ 1770) adlı eseridir.⁴² Bu eserden sonra materyalizm daha sistemli bir düşünce olarak ele alınmaya başlanmıştır.

Materyalizm tüm dünyada taraftar bulabilmiştir. İslam coğrafyasında ise 'dehriyeler' olarak anılan grup ateist ve materyalist düşünce akımını temsil etmiştir. "Mutlak zaman" anlamına gelen 'dehr' kelimesinden nispetle bu ismi alan grup, Tanrı'nın yerine zamanı koymuştur. Dehriyeler hayatı, dünya hayatından ibaret görmüş, duyulur nesnelere tabiatına takılmışlardır. Bu nesnelere tabiatlarının birleşip dağılmasıyla hayat ve ölüm meydana gelir. Zaman ise bu oluş ve bozuluşun ana nedenidir. Dehriyyunun İslam âlemindeki en önemli temsilcisinin İbn Ravendi olduğu söylenmektedir.⁴³

Alman filozof Lange ortak özellikleri 'Tek Tanrıcılık' olan üç dinin (Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam) içinde materyalizme en elverişli olanının İslam olduğunu ve İbn Rüşdçülüğün çağdaş materyalizmin öncüsü olduğunu söylemektedir. Çünkü Lange'ye göre ortaçağ Arap uygarlığı felsefe tarihinden daha çok materyalizm tarihine katkıda bulunmuştur. Bu katkı; Arapların pozitif araştırmalar, matematik, fizik ve özellikle tıp bilimleri alanındaki çalışmalarının sonuçlarıdır.⁴⁴ Lange'nin bu sözleri tartışılabilir. İslam bilim adamlarının çalışmaları, bilim tarihinde önemli yere sahiptir. Ancak bu çalışmalar doğrudan materyalizme katkı olarak düşünülmemiştir. Ancak materyalizmin en önemli kaynağının bilim olduğu düşünülürse, müslüman bilim adamlarının yaptıkları çalışmalar yeniçağ bilimini desteklemiş, bu da materyalizmi besleyen en önemli unsur

---

⁴¹ Haçerlioğlu, Orhan, *Düşünce Tarihi*, Remzi Kitapevi, İst.1983, s.188

⁴² Haçerlioğlu, Orhan; a.g.e, s. 251

⁴³ Altıntaş, Hayrani, "Dehriyye" DİA, c.9, İst. 1994, s.107

⁴⁴ Lange, *Materyalizmin Tarihi c.1*, s.109

olmuştur. Ancak bu bilimsel faaliyetlerin doğrudan materyalizme katkı sağladığını söylemek, tartışılması gereken bir yargıdır.

Lange, materyalizmin ilk ortaya çıkışını ise şu sözlerle değerlendirir; “18.yy da materyalizm Almanya’da açıkça ortaya çıkamazdı. Çünkü Kant’ın sisteminin bütünü, şüpheciliğe düşmeksizin materyalizmi sonsuza dek ortadan kaldırma amacına yöneliktir.”⁴⁵ Almanya’da 1830’larda “Klasik Alman Edebiyatı” döneminin bitmesiyle, Romantizm de etkisini yitirmeye başlamıştır. Bu dönemde, Alman idealizmine özellikle Hegel(1770-1831) felsefesine sert tepkiler ortaya çıkmıştır.⁴⁶ Fizyoloji alanındaki araştırmalar Almanya’da aydınlar arasında büyük yankı uyandırmış Vogt ve Moleschott’un(1822-1893) ortaya çıkışını hazırlamıştır.⁴⁷ Bundan sonra ise en büyük etkiyi Büchner’in ‘*Madde ve Kuvvet*’ adlı eseri yapmıştır.⁴⁸ Böylece 19. yy kadar sadece tek yönlü bir gelişim gösteren materyalizm, Almanya’da yeni bir boyut daha kazanmıştır. Ludwing Büchner’in temsil ettiği modern⁴⁹ materyalizmin yanına, Hegel’in diyalektiğini materyalizmin izahında kullanan Karl Marx ile ‘Marksist materyalizm’ eklenmiştir.

Materyalizmle; ülkemizde de bu sıraya göre ilgilenilmiş, önce klasik materyalizm daha sonra diyalektik materyalizm savunucu bulmuştur.⁵⁰ Bu etkilenmenin sonucunda 18.yüzyıla damgasını vuran Voltaire (1694-1778), Rousseau (1712-1778), d’Hollbach (1723-1789), d’Alembert (1717-1783) ve Diderot (1713-1784) gibi ‘Fransız Ansiklopedistler’inin⁵¹ eserlerinin yanında, 19. yüzyılda yetişen Ludwig Büchner(ö.1899) ve Ernest Haeckel(ö.1919) gibi ünlü materyalistlerin eserleri tercüme edilmiş, bu tercüme çeşitli dergilerde yayımlanmış, bütün bunların ötesinde Osmanlı imparatorluğunun yeni eğitim kurumlarının ders kitaplarında okutulmuştur. Bununla

---

⁴⁵ Lange, a.g.e, c.2, s.72

⁴⁶ Özlem, Doğan, *Günümüzde Felsefe Disiplinleri*, Ara Yay. İst.1990, s.102

⁴⁷ Lange, a.g.e, s.89

⁴⁸ Lange, a.g.e, s.93

⁴⁹ Lange, dinsel fikirlerle karıştırılmaya çalışılan materyalizmi klasik materyalizm; dini tamamen red eden Fransız ve Alman materyalizmini ise “modern materyalizm” olarak tanımlar. Bkz. A.g.e.s.195

⁵⁰ Akgün M, a.g.e.s.59

⁵¹“Ansiklopediciler: 18.yy’da Fransa’da ortaya çıkan akım, 1751’de yazılmaya başlanıp, 1780 yılında tamamlanan 35 ciltlik ansiklopedi çalışmasından dolayı bu ismi almıştır. Önde gelen isimleri, Diderot, D’Alembert, Voltaire, Rousseau, Baron, d’Holbach gibi özdekçi(materyalist) filozoflardır.” Devamı ve ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, c.1, Remzi Kitapevi, İst. 1976, s. 77

birlikte materyalizmin Osmanlı imparatorluğunda yayılmasını ve bazı aydınlarca kabul görüşünü öncelikli olarak din karşıtı herhangi bir fikri cereyanın kendiliğinden yayılması olarak görmemek gerekir.⁵² Elbette eğitim için Batı'ya gönderilen öğrencilerin ve batı tarzında açılan yeni eğitim kurumlarının bu yayılmayı sağladığı bilinmektedir.

Materyalizm, Osmanlı kültür hayatına ilk defa 1880'li yıllarda girmiş ve II. Meşrutiyetin ilanı ile bu giriş süresi tamamlanmıştır. Yaklaşık çeyrek yüzyıl süren bu dönemde materyalizmin algılanış biçimi, onun bağımsız bir felsefi sistem olmasından çok, diğer din-dışı düşünce akımlarıyla organik bir ilişki içinde bulunduğunu göstermektedir. Bu arada Osmanlı aydınındaki din-dışı düşünce akımları arasındaki eklektik uzlaşma, materyalizmin diğer din-dışı öğretilerle aynı modern kültür mirasına sahip çıkan teorik yapıyı benimsemesini sağlamıştır. Osmanlı materyalizmi, her türlü dinsel ya da geleneksel düşünce biçiminin klasik kültür içinde temellendirdikleri skolâstik dünya anlayışına karşı, madde ve onun işlevlerini araştırma konusu yapmış bilimsel açığa sahip modern akımların kendi aralarındaki düşünsel örgütlenmesidir. Osmanlı aydınlarının din ve gelenekten bağımsız olarak akla değer vermeleri XVIII. yüzyıl Fransız ansiklopedistlerinin etkisiyle olmuştur. Bu etkide, dinsel sezginin yerine aklın eleştirici özelliğinin ortaya koyulması söz konusu edilmektedir.

Osmanlı materyalizmini desteleyen farklı kaynaklar olmuştur. Bunlar; pozitivist teori, fizyolojist akım, evrim teorisi ve biyolojik materyalizmdir. Modern eğitim kurumlarının öğretime XIX. yüzyılda başlaması, "Mekteb-i Tıbbiye"nin kurulması ve bu dönem Osmanlı aydınlarının fizyoloji, zooloji, anatomi bilgilerini bu okullardan alması, yabancı hocaların da eğitici kadrolarda bulunması, materyalizmin gelişmesini sağlamıştır.⁵³ Yine yabancı kitaplardan yapılan çevirilerin yanı sıra, toplum yaşantısındaki yeniliklere ilişkin gözlemler de materyalizmin yerleşmesinde etken

---

⁵²Topaloğlu, Aydın, *Felsefe Dünyası*, 2007/1 sayı:45 s.113

⁵³A.Adnan Adıvar, evrim teorisinden ülkemizde çok yakın bir zamana kadar bahsedilmediğini, okullarda, hatta o devrin tıp öğrencileri için yazılmış zooloji kitaplarında bile şiddetli bir ret ve kötümlemeyle okutulduğunu söyler." Bkz. Tarih Boyunca İlim ve Din, Remzi Kitapevi, İst.1969 2. basım, s. 469

olmuştur. Bunun sonucunda Beşir Fuad gibi bazı düşünürler, Osmanlı materyalizminin öncülüğünü yapmıştır.⁵⁴

Materyalizmin ülkemizde yaygınlaşmasında en büyük rolü; materyalist filozofların eserlerinin tercümesi, dönemin tıp ve hukuk mektepleri ile Felsefe Mecmuası⁵⁵ oynar. Özellikle *Mekteb-i Tıbbiye*'nin 'biyolojik materyalizm'i beslediği mezunlarının hemen hepsinin bu felsefeyi benimsemelerinden anlaşılabilir.⁵⁶ 1847 yılında *Mekteb-i Tıbbiye*'yi ziyaret eden Mac Farlane'in belirttiğine göre burada tamamen materyalist bir eğitim yapılmaktaydı. Mac Farlane, Fransız devrimini hazırlayan materyalist filozofların hemen tüm kitaplarının burada okunduğunu görmeye hayrette kalır. Bu fakültenin kitaplığı hakkında " ...çoktan beri bu kadar düpedüz materyalizm kitaplarını toplayan bir koleksiyon görmemiştim." der. Mac Farlane davet edildiği bir toplantıda şunları anlatmıştır: "Doktorlara ve Türk asistanlara ayrılan mükemmel döşenmiş bir salona davet edilmişim. Kanepenin üzerinde bir kitap vardı. Alıp baktım. Bu, Baron d'Holbach'ın dinsizlik kitabı olan "Systeme de La Nature" un en son Paris baskısı idi. Kitabın çok okunmaktan aşındığı sayfalarından belli oluyordu."⁵⁷ Bu gözlem, dönemin eğitiminde materyalizmin yerini göstermektedir.

Bilimin ve yalnızca tecrübeye dayalı tabiat ve tıp bilimlerinin tartışılmaz üstünlüğünü savunarak her türlü felsefi fikir hareketine ve dini inanca savaş açan ondokuzuncu asır materyalizmi, Osmanlı entelektüel dünyasına taşındığında "derin" bir fikir akımına dönüşmüştür. "Bilim her şeyin üzerindedir", " günümüz insanının bilimden başka hiçbir şeye ihtiyacı yoktur", "madde sonsuzdur", " ne kadar fosfor o kadar düşünce" ve "insan dindarlaştıkça kültür ve bilgiye daha az ihtiyaç hisseder" gibi söylemler yaygınlık kazanmıştır.⁵⁸

---

⁵⁴ Işın, Ekrem, 'Osmanlı Materyalizmi' c. 2, Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İst.1985, s.363

⁵⁵ Baha Tevfik'in ilk sayısını 8 Mayıs 1913'te çıkardığı *Felsefe Mecmuası*'ndan iki yıl önce Selanik'te "Yeni Felsefe Mecmuası" adlı bir dergi çıkıyordu. Bu yüzden Türkiye'de çıkan ilk Felsefe dergisini Baha Tevfik'in çıkardığı doğru değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Rıza Bağcı, Baha Tevfik'in Hayatı Edebi ve Felsefi Eserleri üzerinde Bir Araştırma, Kaynak Yay.İzmir, 1996, s.34

⁵⁶ Hanioğlu, Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet*, Üçdal Neşr, İst. ts..s.129

⁵⁷ Korlaelçi, Murtaza, Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi, Hece Yay. Ank. 2002 , s.198

⁵⁸ Hanioğlu, Ş, a.g.e, s. 41

Son dönem Osmanlı, erken dönem Cumhuriyet Türkiye'sinde etkili olan materyalizm vülgermateryalizm⁵⁹ olarak adlandırılmaktadır. İdealist felsefeye özellikle de Alman idealizmine karşı çıkan vülgermateryalizm, Vogt, Büchner ve Moleschott gibi temsilciler tarafından yayılmıştır. Vülgermateryalist filozoflar genellikle felsefeyi red ederler; bütün felsefi problemleri, somut araştırmalarla çözmeye çalışırlar.⁶⁰ Onlara göre her şeyin bilimsel bir izahı vardır. Vülgermateryalizmin düşüncenin maddî temellerini ispatlama alanındaki en önemli tezlerinden birisi Moleschott tarafından ortaya atılmış, daha sonra ise Büchner tarafından popülerleştirilmiştir. Ancak Büchner, Vogt'un "beynin düşünceyi, aynen karaciğerin safra ürettiği gibi oluşturduğu" yolunda 'Physiologische Briefe für gebildete aller Stände' (1845-47) adlı kitabında ortaya attığı savı şiddetle eleştirmiştir. Orhan Hançerlioğlu bu konuda şöyle der; "Kitlelere nakledilen materyalizm "bilimin tartışılmaz ve kıyaslanmaz üstünlüğü" mesajını vererek dini bir hurafeler yığını düzeyine indirmekle kalmayıp felsefeye de itibar etmiyordu."⁶¹

Osmanlı fikir hayatında materyalizm iki farklı yön izlemiştir. İlki batıda da anlaşıldığı şekliyle felsefe ve din karşıtı materyalizm; diğeri dini ve felsefeyi, materyalizmle uzlaştırmaya çalışan anlayıştır. Bunlardan ikincisi Osmanlı aydınlarına has bir özelliktir. Nitekim bu, dini bütünüyle reddeden, onun bilimsel gelişmeler ışığında ancak bir hurafe, bâtil itikât olarak sınıflandırılabilceğini düşünen Büchner, Moleschott ve Vogt benzeri düşünürlerle karşın, aslında bu fikirlere katılan Dr. Abdullah Cevdet, Celâl Nuri (İleri) ve Kılıçzâde (Kılıçoğlu) Hakkı Beyler gibi aydınlar tarafından İslâm'ın bir tür materyalizm olduğu âyât-ı celîle ve ehâdis-i şerife ile ispat çalışmalarında açıkca görülür. Meselâ Kılıçzâde Hakkı tekâmül nazariyesini reddetmenin bir "küfr-i sarîh" olduğunu savunurken, Abdullah Cevdet, Darwin'in temel tezlerinin Kur'an'da "icmâlen ve remzen pekâlâ mevcut" olduğunu ifade etmiştir. Daha da ilginç, bu düşünürlerle göre İslâm esasında ruhun varlığını kabul etmemektedir ve bu

---

⁵⁹ Vülger; halksal, kaba (Os. Avami, Fr. Vulgaire) 19. yüzyıl materyalizmi, iki döneme ayrılır; 1) Marx ve Engels'in oluşturdukları bilimsel materyalizm; 2) Olguculuk etkisinde kalarak çeşitli düşünürlerin oluşturdukları kaba(vülger)materyalizm. Ayrıntılı bilgi için bkz; Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi*, c.5, Remzi Kitapevi, İst.1978, s. 68

⁶⁰ M.Rosenthal, *Materyalist Felsefe Sözlüğü*, Sosyal yay. İst.1972, s. 345

⁶¹ Hanioğlu, Ş. a.g.e s.36

açından modern materyalizm ile tam bir uyum halindedir.⁶² Celal Nuri de bu ikinci yolu takip etmiş, materyalizmin İslam'a uygunluğunu vurgulamıştır.

Ekrem Işın, aydınların içinde buldukları durumu şöyle tasvir eder; “Osmanlı aydını, 19. yy.da bilimin insan ve toplum hayatının var olan koşullarını değiştirici gücünü görmüş ve onu kavramak istemiştir. Bu açıdan materyalizm, Osmanlı aydınına kavramak istediği dünyanın bilimsel bir yorumunu sunmuş, yeni bir uygarlık anlayışı getirmiştir. Böylece yaşadığı toplumun çürüten yönlerini daha yakından gözlemleyebilen Osmanlı aydını, tarihinde ilk defa dokunulmazlığı olan konuları da eleştirmeye başlamıştır. Osmanlı aydınının tipik bir özelliği olan modern düşünce akımlarını pratikleştirerek algılama yöntemi, materyalizm için de söz konusudur. Osmanlı materyalizminin mekanik biyolojik karakterli olmasında bu pratikleştirme yönteminin rolü yadsınamaz. Madde-ruh, bilim-ilahiyat karşıt kutuplu sorunlara, inandırma düzeyi yüksek, yorum açısı geniş bir materyalist düşünceyle çözüm bulma isteği, Osmanlı aydınlarını Ludwing Büchner ve Ernest Haeckel'in öğretilerini benimseme noktasına getirmiştir. Bu noktadan öncesi, Osmanlı aydını için tam anlamıyla karanlık bir Ortaçağ, sonrası ise çağdaş uygarlık demektir.”⁶³ Bu sözler, bilimsel aydınlanmanın etkilerini göstermektedir. Ancak başta da söylediğimiz gibi böyle düşünmeyen aydınlar da bulunmaktadır.

Materyalizmin, Cumhuriyetin kurucu tabakası üzerindeki etkisi tartışmasız önemlidir. Bu etki günümüze kadar ulaşan siyasi ve toplumsal sonuçlara da neden olmuştur. Özellikle Şükrü Hanioglu'nun da belirttiği gibi erken Cumhuriyet dönemindeki etkisi, pozitivismden geride, ikinci planda kalmış değildir. Dönemin popüler bilim dergilerinde, yayın organlarında, entelektüel çevrelerinde nedenli ilgi gördüğü tarihi kaynaklarla sabittir. Ayrıca bir diğer göstergesinin bu akımın kutsal kitabı sayılan 'Kraft und Stoff' (Madde ve Kuvvet) çalışması ve başta Ernst

---

⁶² Hanioglu, Şükrü, *Kanuni Esasiden Askeri Müdahaleye II. Meşrutiyet*, Zaman Kitap, İst. 2008, s. 68

⁶³ Işın, Ekrem, *Osmanlı Materyalizmi, Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 2 s.363

Haeckel'in⁶⁴ eserleri olmak üzere diğer vülgermateryalist eserlerden yapılan çevirilerin satış rakamları olduğu söylenmektedir.⁶⁵

Materyalizmin yanında etkili olan iki önemli düşünce daha vardı ki, bunlar; 'Biyolojik Materyalizm' ve 'Sosyal Darwinizm'dir.⁶⁶ Sosyal Darwinizm; var olma mücadelesini ve tabii seleksiyonu sosyal ilerlemenin temel gücü olarak kabul ediyordu. Sosyal Darwincilik, Darwin'in biyoloji teorisinin F. Lange, Otto Amon ve Benjamin Kidd tarafından sosyolojiye uygulanmasının sonucu olarak ortaya çıkmış ve 19. yy sonlarında yaygınlık kazanmıştır.⁶⁷ Sosyal Darwinizm; Darwinizmin en popüler sloganları olan "yaşamak için mücadele" ve "en iyinin hayatta kalması" düşüncelerinin toplumsal yaşama uygulanması şeklinde tanımlanmıştır.⁶⁸ Sosyal Darwinizm'in en önemli temsilcisi Ernst Haeckel; Darwinizm'in insan bilgisi üzerine tamamen yeni bir perspektif meydana getirdiğini, Darwin'in mesajının 'evrim ve ilerleme' olduğunu, devlet, kilise ve okullar gibi 'gerici' kurumların ilerlemenin engeli olduklarını savunmuştur. Ona göre bunun da tek çaresi modern bilim ve eğitimdi. Haeckel'in modern bilim ve eğitimden kastettiği ise, Darwin ve biyolojik evrim teorisiydi.⁶⁹ Biyolojik materyalizmin savunuculuğunu ise; Darwin, E. Haeckel ve Spencer yapmıştır. Bu görüşün bizdeki en önemli temsilcisi ise Beşir Fuat'tır.⁷⁰ Bunlar canlı hayattaki tüm gelişmeleri maddeyle açıklayan teoriler geliştirmişlerdir.⁷¹

b) Büchner ve Felsefesi

Celal Nuri'nin etkilendiği en önemli düşünürlerden birisi de materyalist Alman filozoflarından Ludwig Büchner' dir. Büchner'in, üyelerinin her biri kendi alanında

---

⁶⁴ Haeckel Monizmin temsilcisidir. 'Monizm; Kainattaki varlıkların çokluğunu birliğe indirgeyen sistemin genel adıdır.' Bkz. Hüsameddin Erdem; Bazı Felsefe Meseleleri, Konya 1999, s. 181

⁶⁵ Hanioglu, Şükrü, a.g.e. s.70

⁶⁶ Hanioglu, Şükrü, *Abdullah Cevdet*, s.182

⁶⁷ Rosenthal, M, a.g.e, s.439

⁶⁸ Doğan, Atilla; *Son Dönem Osm. Düşüncesinde Yeni Etik Arayışları*,

<http://www.etikturkiye.com/etik/siyasetetik/2AtillaDogan.pdf>. Erişim tarihi: 12.09.2009.s.59

⁶⁹ Doğan, Atilla, a.g.m, s.82

⁷⁰ Ayrıntılı Bigi İçin bkz: Orhan Okay, *İlk Türk Pozitivist ve Naturalisti Beşir Fuad*, Dergah yay. ts. İstanbul

⁷¹ M. Rosenthal, a.g.e, s.334.

başarılı, zeki bir aileye mensup olduğu söylenmektedir. Babası Ernst Büchner doktordur. Kardeşlerinin hepsi de fen, tıp, edebiyat gibi muhtelif alanlarda ihtisas sahibi olmuşlar birçok eserler meydana getirmişlerdir. Ludwig Büchner'in bunların arasında tıp mesleğine yöneldiği görülmüştür. 1824–1899 yılları arasında yaşamış olan Büchner, dünyanın ya da doğanın nasıl olması gerektiğini 'A Priori' olarak ortaya koymaya çalışan Alman İdealizmine karşı çıkmıştır. Diyalektik olmayan bir materyalizmin savunuculuğunu yapmış olan Büchner evrenin temel ilkelerini madde ve güç ile açıklamıştır.⁷²

Ludwig Büchner'in yanında sayılan şu isimler, Jacop Moleschott, Karl Vogt ve Ernest Haeckel, Alman materyalistler olarak tanınır.⁷³ Bu üç yazarın eserlerinde belirginleşen tabii ilimlerle laboratuvar araştırmalarına dayalı Feuerbach sonrası Alman Materyalizminin, Türk dünya görüşü üzerindeki etkisi ne yazık ki fazlasıyla ihmal edilmiştir. Oysa ki, Osmanlı İmparatorluğunda en çok satan materyalist eser olma özelliği taşıyan L. Büchner'in "Madde ve Kuvvet" (Kraft und Stoff) eseridir.⁷⁴ Bu yazarların içinde en radikal ve en popüler olanı L. Büchner'dir. Şükrü Hanioglu, Büchner hakkında şöyle der; "Popüler bilimin popüleştircisi" olarak tanımlayabileceğimiz Büchner, satış rekorları kıran kitabı "Madde ve Kuvvet"(Kraft und Stoff) de Tanrı inancını yıkarken yerine yeni bir din ya da felsefe önermiyordu. Bilim ve deney, gerçekliği yansıttıkları ölçüde, yalın ama gerçek bir felsefe işlevini de göreceklerdi.⁷⁵

Osmanlı materyalizminin etkilendiği en önemli kaynak şüphesiz Ludwig Büchner'in felsefesidir. Maddenin evrensel yasalarını popüler bir dille açıklayan ve böylece Avrupa'da olduğu kadar Osmanlı aydınları arasında da yaygınlık kazanan düşünür, fizyolojiden ve Darwinci evrim teorisinden yararlanarak, pratik bir materyalist

---

⁷² Cevizci, Ahmet, *Paradigma*, s.614

⁷³ "1911 yılında 'Bir Tabiat Aliminin Dini' (Vahdet-i Mevcut- Monizm) başlığı altında tercüme edilen eserinde Haeckel" Tabiatta vahdet yani cevherlerin birliğinden bahseder. Yani bütün kainat tek ve esaslı bir kanununa dayalı olarak yavaş yavaş tekamül eder. Dolayısıyla bitki, hayvan ve insanlar arasında kesin bir çizgi çizmek mümkün olmadığı gibi madde ve ruha ait bilgileri de birbirinden ayırmak mümkün değildir." Doğan, Atilla, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, İst. Bilgi Üni. Yay. İst. 2006 s. 256

⁷⁴ Hanioglu, Şükrü, a.g.e, s.40

⁷⁵ Hanioglu, Şükrü; *Osmanlıdan Cumhuriyete Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, s. 37

öğreti kurmuştur. Bu öğreti Osmanlı materyalizminin ana eksenini oluşturan maddenin ölümsüz niteliği ve evrende kendiliğinden doğa yasalarına bağlı kalarak var olduğu ilkesini belirlemiştir. Her türlü dinsel açıklamanın geçersizliğini savunan Büchner'in öğretisi, materyalizm tarihinin genel bir özeti olması bakımından, Osmanlı aydınlarına maddeci düşüncenin sistematik bilgisini en kapsamlı biçimde kazandırmıştır.⁷⁶

Büchner, 'maddesiz güç, güçsüz madde' olamayacağını savunmuştur. Enerjinin maddenin ayrılamaz bir özelliği olduğunu ileri sürerek elektromanyetik madde teorisinin doğuşuna katkı sağlamıştır. Madde geçirdiği tüm değişimlere karşın aynı kalır. Bu yüzden başı ve sonu yoktur. Madde zaman ve mekân bakımından sonsuzdur.⁷⁷ Ona göre, madde ve kuvveti tasavvura çalışmak da mahiyeti meçhul bir cevherin iki muhtelif veçhini tanıtmak gibi boş bir iştir. İlk kavimler batıl inanışlarla tabiatta maddeden ayrı fail ve kuvvetlerin mevcudiyetine inanmışlardır. Kendi kendine kuvvet fikri yani maddesiz bir kuvvet O'na göre ihtimal dışıdır. Tıpkı kendi kendisine kuvvetsiz bir madde olamayacağı gibi.⁷⁸

Maddeyi çeşitli şekiller altında tanıyabileceğimizi söyleyen Büchner' e göre kuvvet maddenin atomlarının hareketidir. O, madde ve kuvvet münasebetini; göz ile görmek eyleminde olduğu gibi, akılla tefekkür ilişkisine benzetir. Bu sebeple ne madde kuvveti ne de kuvvet maddeyi yaratabilir, çünkü bunlar zaten ayrı ayrı şeylerdir. Dolayısıyla kuvveti en büyük yaratıcı(sebep) olarak tanıdığımız takdirde, maddenin de kuvvetle birlikte en başından beri var olduğu sonucuna varırız. Büchner buradan madde ve kuvvetin ezeli olduğu fikrine ulaşır.⁷⁹ Büchner birden bire zuhur eden kendini müdrük olmayan bir kuvvetin kâinatı yaratması ve idare etmesi fikrini boş bulur ve 'dinlerin dayandığı bu nazariyenin boşluğu kadar, kuvveti yokluktan fırlatıp çıkarmak da boştur.' der.⁸⁰ Celal Nuri'nin de anlayamadığı en önemli soru, budur. Âlem nasıl yoktan var olabilir?

---

⁷⁶ Işın, Ekrem; a.g.b. c. 2, s.363

⁷⁷ Büchner, L, *Madde ve Kuvvet*, Osm. Şirketi Matb. İst. ts. s.16

⁷⁸ Büchner, L, a.g.e, s 17-18

⁷⁹ Büchner, L, a.g.e, s. 20

⁸⁰ Bolay, S. Hayri, *Türkiye'de Ruhçu Ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, s. 53

Büchner '*Madde ve Kuvvet*' adlı eserinden dolayı şiddetli eleştirilere maruz kalmıştır. Büchner, düşünce deneyin sınırlarını aşarsa, sonsuza dek yanlışlara düşer demektedir. O'na göre, felsefe ve fizik bilimlerinin, sonucu olmalı ve onun öğrettiği şeyle yetinmelidir. Büchner bu eserinde hayatı tamamen mekanik bir olaya indirgemektedir. Hayat, karbon ve hareketten ibarettir. Kuvvet, maddenin bir özelliğinden başka bir şey değildir. Maddenin haricinde ruh ve Tanrı gibi hiçbir varlık yoktur. Madde her zaman var olmuştur çünkü herhangi bir şeyin yoktan var olması imkânsızdır. Böyle bir sistemde kadere ve amaca yer yoktur. Her şey nedensiz kanunların merhametsiz idaresi altındadır. Bütün bunlar ise; 18.yy Fransız materyalizminin vülgarize edilmiş(halksallaştırılmış) tekrarından başka bir şey değildir.⁸¹

Büchner, varlığı en iyi şekilde 'Darwinizm'in açıkladığını iddia etmektedir. Gelecekte insanın tek rehberi onun evrimleşmesinin en son ve en mükemmel ürünü olan düşünce ve akıl olacaktır.⁸² Lange ve Büchner Almanya'da sadece Darwin'ci teoriyi ilk savunanlar değil sosyal sorunlara Darwinizmi sistemli bir şekilde uygulamalarından dolayı Sosyal Darwinizmin temellerini de atanlardır.⁸³

Darvinci düşüncenin toplum hayatında ortaya çıkardığı en önemli akım 'tekamül' anlayışıdır. İşte Celal Nuri ve diğer Osmanlı aydınlarının, o güne kadar birçok bilinmezi bilinir hale getirdiğine, bütün problemleri çözeceğine ve hepsinden önemlisi en büyük sorunları olan imparatorluğu içinde bulunduğu geri kalmışlıktan kurtaracağına inandıkları 'tekâmül felsefesi'; evrim teorisinin materyalizmi daha çok somutlaştırıp, ön plana çıkarmasıdır.⁸⁴ Bunu da en iyi ifade eden L. Büchner ve E. Haeckel'dir.

Celal Nuri'nin düşüncelerini etkileyen isimler sadece Alman filozoflar değildir. O, dönemin etkili Fransız filozofu, Gustave Le Bon'dan da etkilenmiştir.

---

⁸¹ Doğan, A, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, Bilgi Üni. Yay. İst. 2006, s. 26

⁸² Doğan, A, a.g.e. s. 251

⁸³ Doğan, A, a.g.e, s. 97

⁸⁴Doğan, A, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, s. 255

c) Gustave Le Bon

Jön Türklerin etkilendiği en büyük hareket elbette ‘Fransız İhtilali’ dir. Özellikle de ihtilali hazırlayan düşünürlerden J.J. Rousseau’dur.⁸⁵ Rousseau’dan başka Celal Nuri’nin etkilendiği bir diğer düşünür, *Gustave Le Bon* (1841-1931)’dur. Celal Nuri, Fransız düşünür sosyolog ve psikolog Le Bon’un, sosyal psikoloji nazariyesinden etkilenmiştir. Fransa’nın Nogent le Rotrou şehrinde köklü bir ailenin üyesi olarak dünyaya gelen Le Bon, liseden sonra tıp tahsil etmiştir. Kimya ve fizik ile ilgilenen Le Bon İngiltere, İtalya, Polonya, Marakeş, Mısır ve Filistin’e seyahatler yapmış, Hindistan’da ise resmi görev dolayısı ile kalmıştır.⁸⁶

1860’larda tıp eğitimi almış olan Le Bon, bu mesleği icra etmeyip gazeteci olarak bilimsel buluşları halka tanıtmaya yolunu seçmiştir. Le Bon’un sosyal Darwinist fikirleri ağırlıklı olarak 1881 yılında yayımladığı “*İnsan ve Toplumlar*” adlı eserinde yer almaktadır. Le Bon burada Darwinci dünya görüşünün bütün unsurlarını kabul ederek yaratma düşüncesini reddetmekte ve doğada anlaşılması güç sürekli bir değişikliğin olduğu ve bu değişikliğin bütün olguların karmaşıklığını artırdığını iddia etmektedir.⁸⁷

Yazın hayatında Le Bon’u meşhur eden eseri 1895 yılında yayımlanan ‘*Kitle Psikolojisi*’ adlı eseridir. Le Bon burada insan sürüsünün kavgacılığı üzerine vurgu yapan ‘kitle teorisi’ni kurmuştur. Bu eser birçok akademik felsefeci ve sosyologdan daha fazla okuyucu kitlesine ulaşmıştır. Le Bon burada gelişmiş medeniyetleri sorumsuz ‘ayak takımının’ yıktığını iddia etmektedir.⁸⁸ Bu iddia tam da yıkıma doğru ilerleyen bir medeniyetin yani Osmanlı’nın gerileme sebeplerinin arayışı içinde olan Osmanlı aydınının sarıldığı bir teori olmuştur. Bu teoriyle hareket eden “İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin yayın organları, kendilerinin rehberliğini dinlemeyerek ayaklanmayan, aydınlanma konusunda inat eden kitlelere yönelik ağır sitemlerle doludur. Gustave Le Bon ve onun kitle psikolojisi üzerine kaleme aldığı eserlere

---

⁸⁵Hanioğlu, Ş, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet*, Üçdal Yay. İst. ts. s.162

⁸⁶Abdullah Cevdet, *Bir Zekayı Feyyaz Le Bon*, Necm-i İstikbal Mat. İst.1925, s 8

⁸⁷Doğan, A, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, s.131

⁸⁸Doğan, A, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, s.135

dayanan bu ‘halk aleyhtarlığı’ Jön Türk hareketinin ilk evrelerinde etkisi görülen bir unsurdur.”⁸⁹

Ancak Celal Nuri’nin bu halk aleyhtarlığı noktasında Gustave Le Bon’a ve diğer ittihatçılara katılmadığı, halkın karşısında olmadığı görülür. Halka karşı bir inkılâba inanmamıştır. Aksine ilerlemenin, gelişmenin halka, millete bağlı olduğunu savunmuştur. Aslında içinde bulunulan durum çelişkilidir. “İttihat ve Terakki bir yandan amblemlerinin ortasına hürriyet, müsavat, uhuvvet ve adalet gibi kavramları koyarken diğer yanda Fransız ihtilalinin ve parlamenter rejimin en ağır eleştirilerini yapan Le Bon’un fikirlerini ideolojisinin merkezine yerleştirmişlerdir.”⁹⁰ Celal Nuri de ilk dönemlerde bu üç kavramı ve İslam birliğini savunmuştur.⁹¹

Gustave Le Bon’u Osmanlı toplumuna ilk olarak tanıtan Abdullah Cevdet’tir. Osmanlı toplumunda yeni ‘bilimi’ bilen seçkinlerin niteliklerinin ne olması lazım geldiğinin cevabı, Gustave Le Bon’un daha çok ilgi görmesini sağlamıştır.⁹² İctihad mecmuasında görüşleri tanıtılan Le Bon, Celal Nuri tarafından da savunulmuştur. Celal Nuri ‘*Hatem’ül Enbiya*’ adlı eserinde, Le Bon’un üç kitabından bahseder. Bunlar; ‘*Siyaset Psikolojisi ve Dinler*’, ‘*Kavimlerin Gelişmesinin Ruhi Kanunları*’ ve ‘*Din Fikri ve Medeniyet*’tir. Bu kitaplara çok temelde katılmadığını ama bunlar kadar insan hayatı üzerine böylesine yeni olan mevzuların derinlemesine ele alınıp tartışılmasını yapan başka eser olmadığından övgüyle bahsetmektedir.⁹³

Celal Nuri, bu eserlerden özellikle, İslamiyet’in çok kısa bir zaman içinde genişleyip güç bulmasının sosyal ve psikolojik nedenlerinin anlaşılması gerektiği konusunda etkilenmiştir. Bunun için de, Gustave Le Bon’un sosyal psikoloji teorisini kullanmıştır.⁹⁴

---

⁸⁹ Hanioglu, Ş, *Kanun-i Esasiden Askeri Müdahaleye II. Meşrutiyet*, s. 45

⁹⁰ Hanioglu, Ş, a.g.e, s. 45

⁹¹ Bkz. Celal Nuri İleri, *Tarih-i İstikbal*, Yeni Osm. Matb, İst. 1936, s.169

⁹² Hanioglu, Ş, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* 3, s. 347

⁹³ Celal Nuri, *Hatemül Enbiya*, Yeni Osm. Matb. İst 1936, s.74.

⁹⁴ Celal Nuri, *Mukadderat-ı Tarihiye*, Matbay-ı İctihad, İst.1936 s.19

Celal Nuri, '*Tarih-i İstikbal*' adlı eserinde, İslam tarihi ve Hz. Muhammed ile ilgili görüşlerini de hep Gustave Le Bon'un fikirleriyle açıklamıştır. O'nun 'Cumhur Ruhü' adı verilen kuramıyla İslam birliği savunuculuğu yapan Celal Nuri, ayrıca tarihin, toplumun içinde bulunduğu durumun ve geleceğin Gustave Le Bon'un fikirlerinin anlaşılması ile anlaşılacağını savunmuştur.

Celal Nuri düşünce dünyasını sadece yukarıda isimleri geçen batılı aydın ve fikir akımlarıyla beslememiştir. Aksine hem Doğu hem de Batı dünyasından beslenen Celal Nuri, İslam felsefe geleneğinde de en çok İbn Rüşd'ten etkilenmiştir.

d) İbn Rüşd ve Felsefesi

Celal Nuri, İslam filozofları içinde en çok İbn Rüşd'e hayrandır. Bu hayranlığını *Tarih-i İstikbal*'de uzun uzun anlatıp onun büyüklüğünü delillerle açıklarken, İslam filozoflarından Farabi (870-950), İbn Sina (908-1037) ve Gazali'nin (1058-1111) görüşlerine de yer vermiştir.⁹⁵ Celal Nuri, İbn Rüşd'ün etkisini, şu sözlerle açıklar; 'Bir kez İslam'ın büyüklüğünü, felsefenin önemli konularını nasıl anladığını ve Tanrı kavramını bir takım söylenti ve asılsızlıktan nasıl temizlediğini düşününüz. Bir de birçok müslümanın kafasına giren yalan yanlış bilgilerle onları karşılaştırınız. Bazı bilginler, çok tutucu bir yol izlemişler, her türlü açılıma karşı çıkmışlar ve özgür düşünceli kişileri, şiddetle cezalandırma suçunu işlemeye kadar gitmişlerdir. Bunun sonucunda çok yoğun bir din baskısı ortaya çıkmıştır. Üzücü ki, Türk ulusu özgür düşünmenin tadını pek o kadar alamamıştır. Türk bilginleri içinde İbni Rüşd gibi tam serbestlikle düşünür ve düşüncelerini büyük bir cesaretle yazan ve söyleyen kimse ortaya çıkmamıştır.'⁹⁶ Celal Nuri'nin İbn Rüşd'ten etkilenmesini, Lange; İbn Rüşd'ün Aristoteles yapıtlarının yayılmasının yanında, materyalizmin gelişmesinde de etkili olmasına bağlar."⁹⁷

⁹⁵ Bkz. Celal Nuri İleri, *Tarih-i İstikbal*. s, 81- 82

⁹⁶ Celal Nuri, *Uygurluklar Çatışmasında Türkiye*, Yayn. Mahir Aydın, Ulus Yay. İst. 2004, sf,74

⁹⁷ Lange, a.g.e, cilt.1, sf.127

Celal Nuri'ye göre, İslam dünyasının yetiştirdiği en büyük âlim İbn Rüşd'tür. O'nun İbn-i Rüşd'e hayranlığı devrin ulemasına hakarete bile sebep olabirmiştir. Celal Nuri, "İbn Rüşd hazretleri Eflatun, Aristo v.d gibi insanlığın yetiştirdiği birinci sınıf zekâlardandır. Zembilliler, Ebussuudlar bu aslanın yanında sümüklü böcek kalırlar. Hz. Peygamberden sonra fikr-i beşere Müslümanlar arasında nüfuz eden İbn Rüşd derecesinde kimse yoktur."⁹⁸ demektedir.

Celal Nuri, İbn Rüşd'ün şöyle dediğini nakleder; 'hikmette iki mektep vardır. Bunlardan her birinin faraziyesi ayrıdır. Birinci faraziye göre; Vacib'ül Vucud serbest hareket eder. İnsanlar gibi şahsidir. Onu tavsif eden vasıflar vardır. Her işte bir hikmet mevcuttur. Ruh bölünmüş ve ölümsüzdür. İkinci zanna göre ise; mevcudat kadimdir. Zerrelere yavaş yavaş tekâmül eder. Cenabı Hak gayr-ı muayyendir. Kâinatı idare eden kanunlar vardır. Bu kanunlar zaruret ve ihtiyacı akli üzerine müessesdir. Hikmet-i Rabbani de şahsiyet yoktur.' Bu görüşlerden birincisinde şahsiyet-i insaninin mübalağası vardır. İkincisinde ise çevrenin araştırması vardır. İbn Rüşd bunlardan ikincisine tabidir.⁹⁹ Celal Nuri daha çok ikinci görüşü benimsemiş ve İbn Rüşd'ün de aynı görüşte olduğunu söylemiştir.

Celal Nuri, din ve yaratılış hakkındaki görüşlerinde de İbn Rüşd'ü takip etmiştir. İbn Rüşd'e göre din pek güzel bir 'alat-ı ahlakiye'dir. Zaten Celal Nuri de dini öyle anlamaktadır. Celal Nuri'ye göre de din, insanı üstün bir ahlaka ulaştırmalıdır. Tabii ki bunu din, materyalizmle uzlaştığı ölçüde gerçekleştirebilir.

5.Celal Nuri'nin Materyalizmi

Celal Nuri'nin sadece din anlayışını değil genel olarak düşünce dünyasını anlayabilmek için materyalizme dair görüşlerini iyi tahlil etmek gerekir. Celal Nuri'nin materyalistler arasına dahil olmasını Hayri Bolay şöyle aktarır; "Materyalist felsefeyi memleketimizde yaymak isteyen Baha Tevfik ve arkadaşlarına karşı yapılan bir hayli

---

⁹⁸ T.İ. s. 85 (T.İ. Celal Nuri'nin, *Tarih-i İstikbal* eseridir. Bundan sonraki dipnotlarda böyle vereceğiz.)

⁹⁹ Celal Nuri, *Tarihi İstikbal*, s. 31

itiraz vardı. Bu itirazcılarının başında Rıza Tevfik (Bölükbaşı) geliyordu. Baha Tevfik ile Rıza Tevfik arasında mücadele devam ederken, İslamiyet’i müdafaa etmek maksadıyla münakaşaya Celal Nuri de katılmıştır. İslam’ın Terakkiye mani olmadığını savunmakla tartışmaya giren Celal Nuri aslında materyalizmin savunmasını yapmıştır. Bu savunmayı yaptığı ‘*Tarihi İstikbal*’ adlı eserinde Celal Nuri İslamiyet’le materyalizm arasında münasebet kurmaya çalışmış ve aslında materyalizmin İslam’ın bünyesine uyduğunu söylemiştir. Celal Nuri materyalistlere sonradan katılmış bir düşündürdür. Baha Tevfik, materyalizmi yaymak hususundaki gayretinde yalnız değildir. Baha Tevfik’e yardım eden arkadaşları, başta Ahmet Nebil olmak üzere Suphi Ethem ve Memduh Süleyman’dır. Daha sonra bu gruba ‘*Tarih-i İstikbal*’ eseriyle Celal Nuri de katılmıştır.”¹⁰⁰

Aslında materyalizm kelimesi Celal Nuri’nin pek hoşuna gitmemiştir. Çünkü sadece bu kelime, akla ruhsuz bir ceset manasını getirmektedir. Hâlbuki Büchner ve diğerlerinin yaymak istediği felsefe bu değildir. Bunlar madde ve kuvvetten, onların çeşitli görünüşlerinden ve evrim neticesi olarak hayat, zekâ, deha gibi mükemmelliklerin eserlerinden bahsetmişlerdir, cansız maddeden değil.¹⁰¹ Celal Nuri bu hususu şöyle açıklamaktadır: “Felsefeyi maddiyede bir fenalık var; madde denir denmez ruhtan ayrı bir ceset akıllara gelir. Bunda hiçbir gaye, hiçbir şiir ve sanat yok sanılır. Hâlbuki bunlar maddeden ve kuvvetten ve onların tezahüründen neticei tekâmül olarak hayat gibi, zekâ gibi, deha gibi, ekmeliyat vücuda getirdiklerinden bahsediyorlar, yoksa yalnızca maddeden kaba ve donuk, ruhsuz bir maddeden değil.”¹⁰²

Celal Nuri materyalizmin anlaşılmasında yapılan bir yanlıştan bahsetmiştir. O, bazıların materyalizm ile idealizmi karıştırdıklarını söylemiştir. Ancak O bu yanlış düzeltmeye çalışmıştır. O’na göre idealizmin karşıtı realizmdir ve bu ikisi de materyalizmden üstün değildir. Ona göre, materyalizm en ulvi ilimdir. Celal Nuri şöyle der; “Yapılan yanlışlardan biri de materyalizm ve idealizm arasında bir ayırım yapılmasıdır. Hâlbuki idealizmin muhalifi realizmdir. Materyalizmin’ki ise;

---

¹⁰⁰ Bolay, S. Hayri, *Türkiye’de Ruhçu Ve Maddecî Görüşün Mücadelesi*, , s.47

¹⁰¹ Bolay, S. Hayri, a.g.e, s.112

¹⁰² Celal Nuri, T.İ.s.39

spiritüalizmdir. Materyalizmden ulvi bir meslek-i hikmet yoktur. O, idealizm gibi bilimin özgürlüğüne mani olmaz aksine eşyanın derin manasını, oluş sebeplerini aramak ister. İdeal âlemi bizim haricimizde tasvir edeceğine dâhilimizde telakki eder ve onun hakiki bir şekil kazanmasına çalışır.¹⁰³ Materyalizm, vakıaları şerh için metafizik sebepler aramaz, ilmi araştırmaya set çekmez, ideal âlemi bizim dâhilimizde telakki eder ve onun gerçekleşmesine çalışır. Dokunularak hissedilmesi imkânsız şeylerle uğraşmaz. Metafizik hadiselerin esası kifayetsiz müşahedeler veya yanlış anlaşılmış şeyler, zihin bozulması neticesi görülen hayaller, sofiyane rüyalar, papaz şaklabanlıkları gibi şeylerdir.”¹⁰⁴

Celal Nuri, materyalizmden övgüyle bahseder. Ancak yine onun da, spiritüalizm ve düalizm gibi, zaman, mekân Tanrı-âlem ilişkisi v.b. kâinatın nihai bilmecelelerini açıklamada yetersiz kaldığını, insanın bunları anlamaya çalışması gerektiğini, ancak aslında bunun imkânsız olduğunu da ifade etmektedir. Çünkü bizim zamanın ya da mekânın ne olduğunu anlayabilmemiz için bunların dışına çıkmamız gerektiğini söylemiştir. Biz zamanın içindeyken onun ne olduğunu tam olarak anlayamayız. O, bu hususu şu sözlerle açıklar; “Mesleki maddiyyun da, mesleki ruhiyyun kadar acizdir. Zaten zaman, mekan, Tanrı-âlem gibi meseleler hiçbir zaman insan tarafından hal edilemeyecektir. Çünkü bunun için insanın içinde bulunduğu mükevvenatın, zamanın ve mekânın dışına çıkması gerekir. İşte bizim zekâmızın bu aczi kâinatın tefsiri hakkında vuku bulan her bir teşebbüsü ve cüreti sonuçsuz bırakmıştır. İşte bunun içindir ki, müteşebbisler bu itibarı esasa; madde, kuvvet, ruh, Allah, mutlak, vacibu'l- vücud, ruh- âlem, na-malum, kudret veya irade, zatını gayri mütefekkir v.s. isimlerini vermekle kendi cehillerini gizlemişlerdir. İnsanın yapacağı en iyi şey metafizik spekülasyonu terk ederek kendisini ihata eden ve kendisi onun bir kısmını teşkil ettiği tabiiyatı mütelaa etmesidir.”¹⁰⁵ Celal Nuri'ye göre yukarıda geçen kavramları mutasavvıflar da kullanmışlardır. Ancak Celal Nuri, onların bu kavramları panteizmden aldıklarını düşünmektedir. O, bu konu da şöyle der; “Bizim mutasavvıflar da bunları

---

¹⁰³ Celal Nuri, T.İ.s.50

¹⁰⁴ Celal Nuri, T.İ s. 40

¹⁰⁵ Celal Nuri, T.İ, s.34

(eski Mısır, Hind ve Çin’de mesaili fikriyeleri) almış; bazı kapalı, remizli, kinayeli, lafızlar ile ifade etmişlerdir. Sofiyanın en esaslı sermayesi panteizmdir.”¹⁰⁶

Celal Nuri, yeni oluşan felsefe anlayışı ile ilerlemenin ancak materyalizmle olacağına inanmıştır. Eskiden beri anlatılan ruhiyat bölümleri ile ilgilenmemiş, bunların ilerlemeye ve bilime ters olduğunu düşünmüştür. Celal Nuri materyalizmi bağnazlıkla savunmaz. Zihni problemlerine, tam olmasa da en iyi cevabı materyalizm verdiği için, materyalizmi savunur. Bunu şu cümlelerinde görebiliriz; “Maddiyyun her şeyi açıklayabilse idi zaten bilimin sonu gelir her şeyi çözmüş olurduk, fakat maddiyyun sadece bunu açıklamada en tutarlı, en mantıklı, en fenni akımdır. Bilimde tam bir meseleyi çözdük derken bir yenisi karşımıza çıkıyor.”¹⁰⁷ Celal Nuri Materyalizmi bilimin temel ayağı sayar. O’na göre maddiyyun, derininde fennin büyük bir rol oynaması ile diğerlerinden ayrılır. Madde, kuvvet ve tekâmül üç mantık unsurudur ki kâinat düzenini mantıklı bir şekilde idrake vesiledirler. Maddiyyun cümlelerle, terkiplerle, kıyaslarla boş nazariyelerle uğraşmaz. Metafizik uzmanlarının bütün söylediklerine karşı çıkar. Bu felsefe eldeki vesait ile neyi anlayabilirse onunla iktifa eder. Gayri kabil şeylerle uğraşmaz.¹⁰⁸

Görüldüğü gibi materyalizmin, Celal Nuri üzerinde çok büyük bir etkisi vardır. Aslında bu, daha çok Büchner’in etkisidir. Celal Nuri döneminde de materyalizm bu filozof kanalıyla yaygınlaşmıştır. Celal Nuri’nin fikirlerine genel olarak bakıldığında Büchner’in (Hegel karşıtıdır) madde ve kuvvet fikrini benimsediği kolayca anlaşılır. Madde ve kuvvet, Büchner’de olduğu gibi ona göre de ölümsüzdürler ve birbirlerinden ayrılmazlar. Madde, mutlak boşlukta şekil değiştire değiştire yuvarlanır, sebepler ve tesirler de birbirini takip eder. Her şeyin başlangıcı ezelde, sonu da ebeddedir. Tekâmül kanunu, tabiatın varlığa getirilişi faraziyesinin yerini tutacaktır. Kâinatta tabii bir düzenin olduğuna dair inanç, mucize ve harikaya bağlı olan inancın yerini alacaktır. Celal Nuri’nin bu sözlerinden, materyalizmi açıkça savunduğu anlaşılmaktadır.

---

¹⁰⁶ Celal Nuri, T.İ. s. 36

¹⁰⁷ Celal Nuri, T.İ. s. 42

¹⁰⁸ Celal Nuri, T.İ. s.50

Celal Nuri'nin madde fikri elbette dönemin diğer düşünürleri gibi hızla ilerleyen bilimin ışığında şekillenmiştir. Celal Nuri, maddeyi şöyle açıklar; “Madde fikri de muhtelif telakkilere duçar olmuştur. Eskiden bu ıstılahat pek az anlaşılıyordu. Evvelce madde kelimesi renk, şekil, vezin, yumuşaklık veya katılık, gibi evsafı hariciyeyi ifade eden bir nesneden başka bir şey ifade etmiyordu. Fakat 19. asır zarfında fününun terakkiyatı onun ehemmiyetini pek ziyade büyüttü. Maddenin gaz şeklinde olabileceğine inanılmayan zaman çok geçmiştir değildir.”¹⁰⁹

Celal Nuri kuvveti de şöyle açıklamıştır; “Kuvvetin maddeden ayrı bir varlığı yoktur. Kuvvet, hareket veya gerilme halindeki maddenin bir hususi şekli olup maddeden ayrılmaz ve onun gibi tahribi imkânsızdır.”¹¹⁰ Bugün anlaşıldı ki yaşanan hayatsal olaylar hep hususi şartlar dâhilinde maddenin hareketinden başka bir şey değildir. Hayatın, vicdanın (nefs-i natık), ruhun ilaahir maddenin haricinde oldukları iddia olunamaz.”¹¹¹

Artık yapılan yeni bilimsel deneylerle maddenin her yerde ve değişik şekillerde bulunabileceği kanıtlanmış oluyordu. Celal Nuri de bu buluşların bizi maddenin hakkındaki doğru bilgiye biraz daha yaklaştırdığını söylemiştir. “Maddenin her yerde hazır ve nazır olduğunu bize gösteren araştırmalar öğretiyor ki maddenin fiziği, kimyası, manyetiği, elektriği vardır ki bunları eskiden zan etmek bile muhaldi. Şimdi biliyoruz ki atomun yapısının nezaketi ve hareketi ve hareket sürati hiçbir mukayese götürmez.”¹¹²

Celal Nuri'nin, varlık alemiyle ilgili sorularına en iyi cevabı materyalizmde bulduğu için, bu felsefeyi savunduğunu söylemiştik. Ancak materyalizm, Celal Nuri'nin mutlak varlık, Vacibu'l- Vucud, yaratma, yok oluş v.b sorularına cevap bulmada yetersizdir. Celal Nuri, bu noktada 'din'den faydalanır. Dolayısıyla bu yöntem O'nu materyalizm ile dini birleştirmeye çalışan bir filozof kılmaktadır. Şimdi bu ön bilgiler ışığında Celal Nuri'nin din anlayışını tahlil edebilir

¹⁰⁹ Celal Nuri, Tarih-i İstikbal, s.36

¹¹⁰ Celal Nuri, T.İ, s.42

¹¹¹ Celal Nuri, T.İ, s.38

¹¹² Celal Nuri, T.İ.s.38

I. BÖLÜM

CELAL NURİ'NİN DİN ANLAYIŞI

Celal Nuri'nin din anlayışını işlemeden önce “Din nedir?” sorusunun cevabını, bazı din tanımlarıyla vermemiz bu bölüme açıklık getirecektir. Bu bağlamda ‘din’ kavramından neyi kastettiğimizi kısaca belirtmekte fayda görüyoruz.

Dilciler ‘Din’ kelimesinin Arapça “دین” kökünden mastar veya isim olduğunu kabul ederler. Sözlükte; boyun eğmek, iyilik, ihsan, sorguya, hesaba çekmek gibi anlamlarda ifade edilir.¹¹³ Terim anlamında ise; karşılık ve ceza, İslam, örf ve adet, zül ve inkıyad, hesap, hâkimiyet ve galibiyet, saltanat ve mülkiyet, hüküm ve ferman, makbul ibadet, millet, şeraiti itaat gibi anlamları bulunmaktadır.¹¹⁴ İslami kaynaklarda din; *ceza*, *mükâfat*, *hesap* gibi anlamlarda kullanılmıştır. İslam dışındaki dinler, din kelimesini; *korku*, *iman*, *tanrı bilgisi*, *telkin*, *kanun*, *hüküm* ve *emir* gibi anlamlarda kullanmışlardır.¹¹⁵ Kelime olarak dinin tek bir anlamı olmadığı gibi, terimsel olarak da tek bir tanımı yoktur. Birçok terim anlamı olduğu için biz burada gerek İslami gerekse diğer kaynaklarda geçen din tanımlarından hareketle bir kaçını zikredeceğiz. “Din: ferdi ve içtimai yanı bulunan, fikir ve tatbikat açısından sistemleşmiş olan, inanlara bir yaşama tarzı sunan, onları belli bir dünya görüşü etrafında toplayan bir kurumdur. O, bir değer koyma, değer biçme ve yaşama tarzıdır. Dini, değerlendirme; derinlik geniş kapsamlılık ve kutsallık arzeden bir değerlendirmedir.”¹¹⁶ “Din birtakım inançlar, fiiller ve hem toplum hem de birey düzeyinde tecrübelerle inşa edilmiş ve bir Mutlak Gerçeklik (Ultimate reality) tasavvuru etrafında tesis edilmiştir. Bu Mutlak Gerçeklik bir dinden diğerine farklılaşan şekillerde, bir birlik veya birçokluk olarak, kişisel veya kişisel olmayan(şahsi veya gayri şahsi) şeklinde, ilahi olacak veya olmayacak şekilde anlaşılabilir.”¹¹⁷

¹¹³ Kanar, Mehmet, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Say Yay. İst. 2009, ‘دين’ maddesi

¹¹⁴ Firuzabadi, *Kamus Tercümesi*, terc.Asım Efendi, Cemal Efendi Matb. İst. H. 1304, دین maddesi

¹¹⁵ Tümer, Günay; “Din”, *Dia*, c. 9, s.316

¹¹⁶ Aydın, M, *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Üni. Yay. İzmir 1990 s.5

¹¹⁷ M. Peterson, W. Haksel, *Akil ve İnanç*, terc: Rahim Acar, Küre Yay. 2009 İstanbul, s. 18

Dinin insan hayatındaki yeri çok açıktır. Onun, insanın geçmiş, şimdi ve gelecekteki hayatında felsefeden de çok önceleri insan için bir dünya görüşü, metafizik sorularına bir cevap, kısaca dinin, insanın zihni ve psikolojik bütün problemlerine açıklama getirdiği görülmektedir.¹¹⁸ Peki bir Cumhuriyet aydını olarak Celal Nuri, dini nasıl anlamaktadır.

1. Celal Nuri'de Din

Celal Nuri dini şöyle tarif eder. “Din nihai muammayı bir düstur ile ifade eder ve ekmeliyet, adalet, merhamet, gaye gibi mefhumları bir sembol ile aklın anlayacağı hale koyar. İştigal ettiği yerlerde tavsiyeye şayan göreceği şeyleri emir, nehye muhtaç gördüklerini men hususunda ‘Remzi ekmeliyet’ saydığı ‘Zat-ı Bari’ ye dayanır. Hakikat-ı kelam Allah olacağından onunla mütekellim olur.”¹¹⁹“Din tarihi oluşturan en önemli nitelik ve ruhtur.”¹²⁰

Celal Nuri bu tarifi ‘çok münakaşa götüreceğini’ ama yine de dini böyle tarif edeceğini çünkü dinin doğru tarifinin bu olduğunu söylemiştir. Celal Nuri, dini her fırsatta akılla bağdaştırmıştır. Tarifte de görüldüğü gibi din, zaten aklın ve mantığın kabul edeceği şeyleri emretmiştir. O, sadece bunu mükemmeliyetin sembolü Allahu Tealâ’ya dayandırır. Akıl ve bilimin ön plana çıkmasıyla yaşanan aydınlanma, Celal Nuri’nin din açıklamalarını etkilemiştir.

O, din ile bilimin ters düşmesinin ya da dinde akla uygun olmayan bir durumun söz konusu olamayacağını, böyle bir durum olursa da bunun dinden değil onu anlamaya çalışan insanlardan kaynaklanacağını söylemiştir. O’na göre zamanımızda, din ile fennin arasında olan ihtilaf din ile fen adamlarının cahilliklerinden kaynaklanır.”¹²¹ Celal Nuri, din ile fennin arasını bulmaya çalışmıştır. Daha doğrusu ona göre din de fende aynı şeyi söyler. Celal Nuri’nin her ikisini de savunması hem fenden hem de

---

¹¹⁸ Taylan, Necip, *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri*, İFAV Yay., İst.1994, s. 9

¹¹⁹ Celal Nuri, T.İ. s.62

¹²⁰ Tarihi oluşturan zaman ve psikolojik olgu.

¹²¹ Celal Nuri, *Hatem’ül Enbiya*, s 225

dinden vazgeçemediğini gösterir. O, bu konu da şöyle der; “Fen insanlığın maddi ve bedensel yaşantısıyla meşguldür, devamlı ilerleme halindedir. Din ise, değişen dünyaya kaldığı yerden bakmaktadır. Bu sabit kalma, özellikle gençliği natüralist felsefeye bağlamıştır. Oysaki doğaya yücelik veren, insan ruhudur. Din de aslında bir duyuş sezis, idraktır ki; temeli ruh’tur. Tanrı gerçeği, ruhun eriştiği düzey içindedir. Bizi yaşatan, fen ve dinin bilimidir. Buna karşı yüzyılımızın pozitivist görüşü ne elde edebilmiştir? Yüzyılımızın felsefesi kuru bir nesil gayesiz, nursesiz, inançsız, ruha ve Allah’a inanmaz bir nesildir ki bunda ne insan geleceği için ümit, ne de bu ümidi arayacak irade vardır. Asıl mesele büyük dinlerin esasında olan Hakikati’ görebilmektir.”¹²² Celal Nuri’nin hem bilimi destekleyen, hem de bilim neslini eleştiren bu söylemleri hemen her eserinde görülebilir. Bu durum bir zihin karmaşıklığı gibi görünse de, Celal Nuri bunu akli çerçevede izaha çalışmıştır. Bu konu şöyle yorumlanmaktadır; “II. Meşrutiyet dönemi Garpcıların din konusundaki tezleri ondokuzuncu asır ortalarında Almanya’da gelişen ve ‘vülgermateryalizm’ olarak adlandırılan bilimci hareketin temel yaklaşımları etrafında şekillenmiştir. Onların din ile ilgili temel tezlerinin Alman vülgermateryalizmine dayanması din ile bilim arasındaki ilişkinin Hıristiyanlık merkezli bir yoruma tabi tutulması neticesini doğuruyordu. Garpcı entelektüellere göre, Batı’nın din haline geldiği topluma geçiş alanında daha fazla mesafe kat etmiş, bu hedefe daha çok yaklaşmış olmasının temel nedeni ciddi bir dinî reform yaşamış olmasıydı.”¹²³ Celal Nuri de çağdaşları Baha Tevfik, Abdullah Cevdet ve Ahmet Nebil gibi din konusunda bu bilimci hareketi ve evrimci düşüncüyü kabul eden batıcı aydınlardandır. Fakat Onun diğerlerinden farkı dini yani İslamiyet’i evrimle birlikte savunmasıdır. Tarık Zafer Tunaya O’nun batı medeniyetine bakışındaki farkı ise şöyle açıklar; “Garpcılar batının nesi alınması hususunda birlik arz etmezler. Mesela Celal Nuri meseleye telifçi bir gözle bakmıştır. Ona göre medeniyet iki çeşittir; teknik medeniyet ve gerçek medeniyet. Gerçek medeniyet bakımından Avrupa ve Hıristiyan dünyası asla ileri değildir. Şu halde batıdan sadece teknik medeniyet alınmalıdır. Bu da mümkündür Japonya örneği ortadadır. Ne yazık ki Osmanlı imparatorluğunun hatta diğer İslam devletlerinin idarecileri bunu anlayamamışlardır. İki medeniyeti aynı sayarak ikisinden de

---

¹²² Demir, Ahmet İshak, a.g.e, s. 227-228

¹²³ Hanioglu, Şükrü, *Kanuni Esasiden Askeri Müdahaleye*, s.67

kaçınmışlardır. Ve teknik bakımdan aşağı seviyede kalmışlardır. Celal Nuri'nin telifçi tezi bilhassa İslamcı cephenin hoşuna gitmiştir.”¹²⁴

Celal Nuri dinin, avamı kandırma ve kullanma arzusundan kaynaklandığını, havas için dinin varlığının veya yokluğunun bir şey ifade etmeyeceğini söylemiştir.¹²⁵ Bu sözlerinden aslında O'nun bilimsiz dini halk için, dinsiz bilimi havas için uygun gördüğünü anlarız. Celal Nuri, toplumu avam havas olarak ayırdığı gibi, dini kendi içinde de ikiye ayırmıştır. O bunu şöyle açıklar; “Büyük dinlerin bir görünürde bir de sisler içinde tarihleri vardır. Hurafeler, anonimleşen inançlar görünür tarafı anlatır. Saklı tarih, ilmi ledün, akide-i sırrıye kapanmış devirlerin ruhsal yapısı olarak nesilden nesile gayr-i mektup (yazılmadan) ulaştırılan bilgilerdir.”¹²⁶ Celal Nuri'ye göre bir gelenek olarak nesilden nesile aktarılan bu bilgiler dinin özünü oluşturur. Buradan aslında her dinin aynı esasları savunduğu çıkarılabilir. Dolayısıyla Celal Nuri'ye göre; geçmiş zamanlarda bu özü yansıtan Yahudilik ve hristiyanlıkken, bunu bugün İslam dini devam ettirmektedir.

Celal Nuri din kelimesinin İslam esasları içindeki manasıyla, batılı inançlar içindeki manası arasında derin farklar olduğunu söylemiştir. O'na göre Avrupa'da din vicdanla ilgili inançlardan ibarettir. Dinle dünya ayrıdır. Allah'a ait olanların Allah'a Kayzer'in olanın ise kendisine verilmesi mevzu meşhurdur. O, Hıristiyanlığın yeryüzüyle ilgisi yoktur der. Celal Nuri Batı'daki din anlayışının bizden farklı olduğunu vurgular ama bugün bizim yaşadığımız din de; Efendimiz günlerindeki anlamından başkadır. Peygamberin bildirdiğine göre, din yalnızca vicdana ait değildir. Dünyada kişi ve toplum adına ne varsa mutlaka dinle ilgilidir. Vicdan, ahlak, terbiye, hükümet, politika ve benzeri varlıklar içinde din kendini ister istemez hissettirir. Çünkü din, insan hareket ve tutumunun, vicdan ve inançlarının ansiklopedisidir.¹²⁷ Celal Nuri burada dinin sadece vicdanla ilgili olmadığını savunur ancak ilerleyen yıllarda yeni devletin kurulmasına çalışılırken laik düşüncüyü kabul eder.

---

¹²⁴Tunaya,T.Zafer, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 80-81

¹²⁵ Demir, Ahmet İshak; *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam'a Bakışı*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004,s.104

¹²⁶Demir, Ahmet İshak a.g.e, s. 228

¹²⁷ Celal Nuri, *Hatemül Enbiya*, s.143

Celal Nuri'nin yalın bir unsur olarak din ile İslam dini tanımları arasında mutlak bir ayrım görülememektedir. O, bazen dinden, İslam dini olarak bahsederken, bazen de geçmiş nesillerden aktarılmış bir gelenek olarak bahseder. Çünkü O'na göre önemli olan dinin kendisi değil, korunması gereken özüdür. O'na göre bu öz materyalizmle daha doğru anlaşılır.

Celal Nuri dinin önemini; “dinlerin fen ölçüleriyle incelenmesi ve tarih kıstaslarıyla değerlendirilmesi son yüzyılda gerçekleşmektedir. Aslında dinin gelişimi; fen bakımından doğanın, hayvanların ve bitkilerin gelişiminden daha az önemli değildir. Din, tarih öncesi zamanlardan beri insanlığın yaşantısını kapsar. İnsanlar ilk günden beri din kalıbı içinde yuvarlanmış ve gelişmiştir. Bu sebeple evrenin ne sırrı varsa insana geçmiştir. İnsan da bir sonsuzluktur. Ebet, ezel hem insanlık çevresidir hem de insan içindedir.”¹²⁸ şeklinde açıklamıştır. Celal Nuri'ye göre insan bu sırrı elde ettiği oranda sonsuzluğa yaklaşır. Bu sır, evrenin devamını sağlayan, insanı oluşturan en önemli unsurdur. Celal Nuri'ye göre yaşadığı dönemde insanı bu sırra en çok yaklaştıran bilim ve bilimin ışığında materyalizmdir.

Yine; Celal Nuri ‘bir milletin hayatındaki en mühim unsur dindir’ diyerek dine önem atfetmiştir. O; “Tarihte dinin mevkiî büyüktür. Beşeriyetin her devresinde en esaslı meseleler iman meseleleri olmuştur. En eski zamanlardan beri bütün siyasi ve içtimai müesseseler din ve akide esası üzerine kurulmuştur. Din, insanı öyle tenvir eder ki bütün düşünce yapısı değişir.” derken medeniyetin kaynağında dinin olduğunu vurgulamaktadır.

Celal Nuri'nin din anlayışı iki boyutta anlaşılabilir. Bunlardan ilki dini, Gustave Le Bon'un sosyal-psikoloji fikirleriyle besleyerek toplumu şekillendirecek bir unsur olarak görmesi, diğeri ise Büchner'in materyalizmiyle beslediği ‘etik’ boyuttaki din algısıdır.¹²⁹ Şükrü Hanioğlu şöyle der; “Dönemin ilk temsilcileri de Celal Nuri de

---

¹²⁸ Celal Nuri, *Hatemiül Enbiya*, s. 237

¹²⁹ Le Bon'un etkisi Din- devlet münasebetinde; Büchner'in etkisi ise, Giriş'te açıklanmıştır.

İslam'dan; tüm ruhevi unsurlarından arındırılmış “etik” bir anlam olarak bahsederler. Buna göre Japonlar Müslümanlardan daha müslüman olarak nitelendirilebilir.”¹³⁰

Celal Nuri, bozulan din anlayışının toplumun ilerlemesine mani olduğunu düşünmüştür. Şöyle der; “Evvelden din, cemiyeti Osmaniye'nin birçok ihtiyacı-ı maneviyye ve ahlakıyyesini temin ediyordu. Sonraları bu hususta mutabatsızlık başladı. Ulema da bozuldu. Ortadan kaldırılan veya riayet edilmeyen ahkâmı ahlakıyyeyi nakliyenin yerine başka bir şey ikame edilmedi. Sınıf-ı ulema teşkilatı mahsusıyyeye nail olamadı. Avamın vicdanlarını tatmin için bundan sonra hiçbir faaliyet gösterilmedi. Daha doğrusu bu husus kale bile alınmadı.”¹³¹ Görüldüğü gibi O, bir toplumun felaketini dinin yozlaşmasına, cahil ilim adamlarına ve bağınaz fetva makamlarına bağlamaktadır. Toplumun kurtaracak şeyin din olduğunu düşünür, ancak bu kabul ettiği evrimci anlayışa terstir. Bu konuda Atilla doğan şöyle der; “Sosyal Darwinizmi ve biyolojik materyalizmin savunuculuğunu yapan her Osmanlı aydını gibi Celal Nuri de bir taraftan evrimci ve özellikle Darwinci doğal ayıklanma düşüncesini referans almakta fakat diğer taraftan hem adalet, kardeşlik ve dayanışma gibi Osmanlı geleneksel düşüncesinden kopmamakta hem de doğal ayıklanma düşüncesi parçalanma sürecine girmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun ciddi ihtiyaç duyduğu birlik ve bütünlük ihtiyacıyla uyuşmamaktaydı.”¹³² Celal Nuri yine şöyle der; “Neticede şunu iddia edebiliriz ki, ruhu İslamiyet köreltildi. Son fakihlerin tuttıkları yol manayı asliyesiyle İslamiyet'e muvafık değildir. İslam âleminin bugün tefvik edememesine sebep işte budur.”¹³³

Celal Nuri, din konusunda en çok iman mevzuuna vurgu yapmıştır. Çünkü O, hem aklını tatmin edecek, hem de gönlünü tatmin edecek bir iman ister ancak onun aklını geliştiren modern bilim tatmin ederken, gönlü dinle huzur bulmaktadır. Celal Nuri, diğer eserlerinde de olmakla birlikte daha çok *'Tarih-i İstikbal'* adlı kitabında din mevzuuna geniş yer vermiştir. Ancak bazen dini şiddetle savunmuş, bazen de eleştirmiştir. Aslında Celal Nuri, dini doğrudan reddedemez ama yumuşak bir söylemle dini ortadan

---

¹³⁰Hanioğlu, Ş. *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet*, s.138

¹³¹Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmani*, s.211(Bu eser bundan sonraki dipnotlarda T.T.O şeklinde verilecektir.)

¹³²Doğan, Atilla, a.g.e, s.277

¹³³Celal Nuri, *Türk İnkılabı*, Ahmet Kamil Matb., İst.1926 s.59

kaldırmaya çalışmıştır denilebilir. Çünkü asıl dünya görüşü olan materyalizmde dine yer yoktur. Zaten ilk zamanlarda materyalizmle İslamı bağdaştırmaya çalışmış, daha sonraki zamanlarda ise dine ihtiyaç duyulmayacak günlerin geleceğini iddia etmiştir. Bu dönüşüm çerçevesinde, dinin konusunda da değişiklikler gösterir.

2. Dinin Konusu

Bütün dinlerde dinin konuları şu şekilde ele alınmıştır; tabiatüstü ve insanüstü varlıklara inanç (Tanrı, melekler, cinler, ruhani varlıklar), kutsalla kutsal olmayanı ayırma, ibadet, ayin ve törenler, yazılı veya yazısız gelenek, tabiatüstü, insanüstü varlık veya kutsalla ilgili duygular.¹³⁴ Ama söz konusu din kitabı veya ilahi dinlerse bu dinlerde bulunması gereken üç önemli yön olmaktadır. Bunlar inançla ilgili hususlar, ibadetle ilgili hususlar, ahlakla ilgili hususlardır.¹³⁵

Celal Nuri, halk için bu üç husustan daha çok ahlakı ön plana çıkarmıştır. Ancak düşünce dünyasında, dinin konusunu materyalizmin konusuna eşitlerken aslında, dinin konusu, 'metafiziktir.'der. Celal Nuri dinin bize, ulaştırılması mümkün olmayan hakikat hakkında bilgi verdiğini söyler ve şöyle der; "Hakikate vusul için bir tek vasıtamız vardır, *fen*. Vusul-u kabil olmayan hakikatin vücudundan bizi haberdar eden veya bir şekilde işaret gösteren vasıta ise *dindir*. Muammayı kâinattan bahseden bunu şerhe çalışan her ne nazariye ilim, fen ve felsefe varsa cümlesi boştur. Binaenaleyh sırf akli muadeleler ile uğraşır meydana nazariyeler, fikirler, meslekler, mektepler, ciltler koyan felsefeler hiç bir şey yapmamıştır. Gayri kabil bir şeyle uğraşmak hiçbir neticeye fayda vermez."¹³⁶ Çünkü Celal Nuri, İngiliz hekim Bukle göre de metafiziğin kendi kendini mütela eder bir şey olduğunu söyler. 'Bu mütelada zekâ, hem bir vasıta-ı müktesebattır, hem de bir saha-ı tetkikattır.'¹³⁷ Demek ki Celal Nuri'ye göre, fennin ulaşmadığı alana din ile ulaşılmaktadır. Dolayısıyla Celal Nuri'de hakikat iki türlü anlaşılabilir. Birisi ulaşabileceğimiz mutlak hakikat, diğeri ulaştırılması mümkün olmayan hakikat. Aslında o

¹³⁴Tümer, Günay, "Din",DİA, cilt.9 s.316

¹³⁵Aydın, M. *Din Felsefesi*, DEÜY, İzmir 1990 s.5

¹³⁶Celal Nuri, T.İ., s.17

¹³⁷Celal Nuri, T.İ., s.18

ikincisini salt manada bir hakikat değil ama hakikatin dışında bir gerçeklik olarak görmüştür. O, bu alanı inkâr etmemiş ancak kesin delillerle açıklayamadığı için ulaşılamaz, anlaşılabilir bir bütün olduğunu ve bununla uğraşmanın boş ve faydasız olacağını ifade etmekle yetinmiştir. Bu yüzden metafizik ve felsefenin bu alanı anlamaya çalışmalarını faydasız ve insanları oyalayıcı, sonu olmayan bir çaba olarak görmüştür.

Aslında Celal Nuri hakikati bu türlü ikiye ayırmakla dinin konusunda da bir ayırım yapmış olmaktadır. Bunlar insanoğlunun anlaması mümkün olmayan metafizik konular ile insanın kendine, çevresine ve topluma fayda sağlayan ahlaki ve ilmi konulardır. Celal Nuri metafizik konularla uğraşmak yerine insanın 'terakkisini' sağlayacak fenne sıkı sarılması gerektiğini söylüyor. Çünkü zaten din de bunu tavsiye ediyor. İslam ilmi (fenni) kendi malı sayıyor. Bunun için de "İslam ilmi her nerde bulursa alır ve korur. İlim onun malıdır. Yahut insanlığın ortak malıdır"¹³⁸ demiştir.

Celal Nuri dönemin önemli dini konularından biri olan 'halifelik' mevzuunda da önemli ve hararetle savunmalarda bulunmuştur. " Mesele-i hilafeti mevzu bahis ettiğimiz şu fasılda biraz da kendimize ihale-i nazar-ı muaheze mecburiyeti elimesindeyiz. Her şey gibi bizde de hilafet bir kemiyet-i mühmele telakki olunuyor. Makamı meşihat hilafet-i İslamiyyenin yegâne 'nezareti' olacağına, bugün en hasis zevaya utekaya mesaili ile arpalık işleriyle uğraşılıyor. Dünyada ne kadar Müslüman vardır, bunlar kimlerdir, ahval-i hazıraları nedir, acaba bu cihetleri bizim pabucu büyüklerimiz bilmiyorlar mı? Bir takım abuk sabuk, bi ser ü bin, bi mana, aklu hissi mubtil, skolastikler içinden çıkılmaz türe hatt-ı nakliye ile uğraşacağımıza biraz daha faydeli şeylere hasr-ı dikkat etsek olmaz mı?"¹³⁹

Celal Nuri halifelik makamının da toplumun diğer kurumları gibi artık kendini yenileyemeyen atıl bir yer durumuna geldiğini ifade ederek inkılâbın ilk fikirlerini serdetmiştir. Yalnız bu ilk fikirleri halifeliğin tamamen kaldırılması değil ıslahıydı. "Hükümetimiz, idaremiz, maarifimiz, mekatibimiz, adliyemiz gibi Meşihat'ımız da

---

¹³⁸ Celal Nuri, T.İ., s.81

¹³⁹ Celal Nuri, *İttihadı İslam*, s.311

yıkılıp tekrar yapılmaya muhtaçtır. Zannetmem ki, hakikaten ulema vasfına layık verese-i nübüvvet-penahi hal-i hazırda kail olsunlar! Biz intibahı, ıslahatı tanzimatı İslamiyet'in ilasını bu verse-i hakikiyyeden bekleriz ve onların şu hali atalet ü sefalet karşı kendilerinden kıyamla haysiyet-i islamiyeyi vikaye edeceklerinden emin ve ümit varız.”¹⁴⁰

Celal Nuri son dönemlerde –inkılâplar dönemi- tamamen cumhuriyetçi bir tavır sergilemiştir. ‘Celal Nuri ilk dönem hilafetle ilgili saygılı ve olumlu bir tavır takınırken son dönemler de bu tavır değişmiş hilafet makamını eleştirir olmuştur. Nuri, İttihad-ı İslam eserinde İslam birliğinden bahsederken hilafetin bunu gerçekleştirmedeki ehemmiyetinden bahsetmiştir. Bu eserden yaklaşık on sene sonra hilafetin Türk’lerin omuzlarında bir yük olduğunu savunmuş ve kaldırılması için gazetesinde kamuoyu çalışması yapmıştır’¹⁴¹

Bu inkılapçı dönemlerinde Celal Nuri'nin laiklik yanlısı söylemlerini daha da belirginleştirmiştir. “Din bugün bile haddini tecavüzle zulüm ediyor. Dairesi haricinde din mukaddes değil şer’idir. (kötü, fena, çirkin) Dairesi dâhilinde ise yalnız mübarek olmak şöyle dursun pek faydalıdır, tabiidir, zaruri ve lazımdır.”¹⁴² Celal Nuri Avrupa ve Amerika’ya yetişmek için değişimin şart olduğuna inan aydınlardandır ama bunu dini terk ederek değil dini ıslah ederek yapmak istemiştir. Bunun için hilafet makamından Mecelleye bir sıra değişimden bahsetmiştir. Celal Nuri Mecelle'nin artık pek eksik ve noksan kaldığını yeni kanunların oluşturulması gerektiğini söylemiştir.¹⁴³ Celal Nuri yeni oluşturulacak bu kanunlarda dini ve dünyevi hükümlerin birbirlerinden ayrılması gerektiğini vurgulayarak ‘laikliğin’ ilk söylemlerini ifade etmiştir. Çünkü terakki ve ilerleme anlayışı için bu düşünce tarzı bir gereklilik bir ihtiyaçtır.

Celal Nuri din ile dünya ayrımını bazı ulemanın anlamadığından yakınmıştır. “İslamiyet ihtiva ettiği yeni ahkâm ile dünya hükümlerini Ahiret hükümlerinden

---

¹⁴⁰ Celal Nuri, a.g.e, s.311

¹⁴¹ Duymaz, Recep, *Celal Nuri İleri ve Ati Gazetesi*, Marmara Üni. SBE’de haz. Basılmamış doktora tezi, 1991, s. 80

¹⁴² Duymaz; Recep, a.g.t, s. 80

¹⁴³ Celal Nuri, *Havaici Kanuniyyemiz*, Matbaai İctihad, İst. 1936, s. 73

ayırmiş ve muamelatda nası kolaylaştırarak bir çok usul ve kaide koymuş ise de heyhat ki müteahhirin katiyyen bu ahkamdan istifade edememiştir. Ulemamızın bin seneye yakın himmetleri aşığı yukarı büyük müçtehitleri taklitten ibaret kalmıştır. Ne kendileri yeni içtihadı ortak olmuşlar ne de diğerlerine hürriyeti fikriye dairesinde düşünmeğe ruhsat vermişlerdir. Bu sayede fikirler uyuşmuş, dimağ makinesi artık muadelatı akliye ile felsefe ile uğraşamaz dereceye gelmiştir.”¹⁴⁴

Celal Nuri din ile dünya ahkâmı arasındaki bu ayrımı yapamamanın nedenini fikir hürriyetinin olmamasına ve İctihad kapısının kapatılmasına bağlamıştır. O, şöyle der; “Zihni ve fikri tutsaklık hem akıllarda hürriyeti fikriye ile düşünmeğe mecal bırakmamış, felsefeye, edebiyata, hikemiyata ulumu içtimaiye ve ruhiyyeyi öldürmüştür hem de bu sebeple muamelatı dünyayı mesaili ahiriyyeden ayırmamakla millet dehşetli bir tevkıf ve düşüş halinde kalmıştır. Bab-1 içtihadın Seddi kadar cahilane bir usul tasvir olunamaz. Ahkâmın her dakika tecdid ettiğinden her dakika yeni içtihadı ihtiyacımız vardır. Bir kanun ne kadar muntazam olursa olsun yapıldığı muhitin, zamanın ve hatta dakikanın ihtiyacı dikkate alınarak yapılmıştır. Hâlbuki ihtiyaç günden güne ziyadeleşiyor değışiyor. Vaktiyle pek mükemmel olan Roma kanunlarını acaba bugün tatbik edebilir miyiz?”¹⁴⁵

Görüldüğü gibi Celal Nuri, ‘din’ derken daha çok metafizik bir kavramdan bahseder. Dinin kutsallığı da buradan kaynaklanır. Dolayısıyla O’na göre iyi, güzel, faydalı ne varsa dinin konusu olabilir. Dolayısıyla dinin gayesi de bu doğrultuda mı olmalıdır?

3. Dinin Gayesi

Celal Nuri dinin gayesinin bireyi ve özellikle toplumu huzura ulaştırmak olduğu düşüncesindedir. O’na göre “dinin gayesi beşerin refahıdır. Yoksa onun sıkıştırılması değıldir.”¹⁴⁶ Din insanların saadetini temin için tebliğ edilmiştir. Saadetten murat maddi

¹⁴⁴ Celal Nuri, *Tarihi Tedenniyatı Osmani*, Yeni Osm. Matbaası, İst. 1936, s. 160-161

¹⁴⁵ Celal Nuri, *Tarihi Tedenniyatı Osmani*, s.163

¹⁴⁶ Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal*, s. 63

ve manevi felahıtır. Binaenaleyh insanlar din için değil, din insanlar için yaratılmıştır. Bu hakikat kitab-ı fikhıyyede “saadet-i dareyn” terkibiyle ifade olunur.”¹⁴⁷

Ona göre dinin gayelerinden biri de toplumu şekillendirmektir. Hatta bunu gerçekleştirecek en kuvvetli unsur, dindir. Çünkü insanlar dinin emirlerini itirazsız ve kesin bir kabulde kabul ederler. Celal Nuri yeni kurulan Türkiye’de yapılacak reformların aslında İslam’ın tekâmülcü yanında zaten var olduğunu söylemiştir. “Bugün terakkiye mani bir din varsa hemen kaldırılmalıdır. Din zararlı olmamalı bilakis hayır ve menfaati vacip olmalıdır. Din fennin ötesine taalluk etmeli, müspet hakikatler ile atışmamalıdır. atışırsa zararlıdır, Allah’ın rızasına uymaz.”¹⁴⁸ Celal Nuri’nin bu ifadeleri din, Allah’ın rızasından daha çok ilmin rızasına mı uygun olmalıdır şeklinde anlaşılabilir.

Celal Nuri, içinde bulunduğu sosyal ve siyasal ortamın etkisi ile gazete yazılarında daha çok dinin toplumsal yönüne ağırlık vermiş, bunu dinin bir gayesi olarak açıklamıştır. Özellikle ‘*Tarih-i İstikbal*’ eserinin ‘*Mesail-i Fikriye*’ bölümünde dinle ilgili problemlerini tartışmıştır. O, dinin toplumsal rolünü şöyle açıklamaktadır; “Din bir milletin birleşmesini ve efkârı hissiyatını temin eder. Din tarihin muayyen bir zamanında milletin ortak zihnine tercüman olur. Bunun içindir ki, birkaç Arap kabilesi Muhammed’in telkin ettiği fikir ile birleşerek, o zamana kadar isimlerini bile bilmedikleri yerleri fethederek o dehşetli imparatorluklarını kurmuşlardır.”¹⁴⁹ Bu bağlamda Celal Nuri’ye göre insan sosyal(toplumsal) bir varlıktır.

Celal Nuri bu söylemlerini Gustave Le Bon’un ‘Kitle Psikolojisi’ kuramıyla desteklemiştir. Buna göre ise itikatlar değişebilir ama milletlerin seciyeleri değişmez.¹⁵⁰ İşte bu yüzden bir milletin seciyesini din şekillendirmelidir. Bu toplumcu din anlayışını şerif Mardin şöyle açıklamıştır; “Yeni Osmanlıların bir taraftan anayasacılığı ve meşruti monarşiyi överken aynı zamanda kültürel değer olarak “şeriat”i nasıl

¹⁴⁷ Celal Nuri, *Ta Giyen Millet*, Cihan Biraderler Matbaası, İst.1339, s. 194

¹⁴⁸ Celal Nuri, a.g.e, s. 63

¹⁴⁹ Celal Nuri, *Hatemül Enbiya*, s.88

¹⁵⁰ Celal Nuri, a.g.e s.89

savunabildikleri sorusu aklımıza gelebilir. Bunun cevabı, İslam'ın yalnızca bir din değil, aynı zamanda bir toplum değerleri mekanizması olarak çalıştığıdır.”¹⁵¹

Celal Nuri dinin gayelerinden birini de 'reform' olarak görür. Aslında bu gaye dindarın gayesi olarak anlaşılmalıdır. Dinler içinde bu gayeye hizmet eden en elverişli din de İslam'dır. Zaten O'nun reformdan da kastı dinin özüne dönme hareketidir. Bu konuda şöyle der; “İslamiyet'te yenileşme demek, peygamberin sünnetine ve yoluna dönmekten başka bir şey demek değildir. Biz usulü fikhın zebunu esiri olmuşuz. Dünya değişmiş biz hala o devrini tamamlamış kurallarda direniyoruz. Hâlbuki devrimler içindeki dünya bizi o metinlerden yeni kurallar çıkarmaya zorluyor.”¹⁵²

O'na göre; “Kendi ahvalimize dönmeliyiz, din-i İslam aslında bir reform dinidir. Hz. Muhammed sınırlı Nasraniyet âleminde Martin Luther'in yaptığını, birçok asır evvel, dini umumide yapmıştır. İslamiyet reform üzerine müstenittir. Cenab-ı seyyid'l beşer din-i İbrahim'i teyit ve ıslah, kezalik şerait-i İsa'yı tenziye ve tasfiye için gelmiştir. Son din demek hürriyet, içtihad dini demektir. Çünkü bir din beşerin, beşeriyetin son dini olabilmek için İctihad kapısını daima açık tutmalıdır. İlk zamanda dört imamın zuhuru, sonra gerek Endülüs gerek Bağdat'da son derece hürriyet-i efkâr ile tartışmalar, konuşmalar olması hep iddiamızı teyit eder. Malesef biz bu tecdidi unuttuk. Yeni bir tecdit yapmağa ihtiyacımız yoktu. Fakat din-i esasi Ahmediyye'yi ifsat ettik ruh-u İslamiyet'e son derece zıd şeyler yaptık. En reforme bir din elimize geçtiği halde biz onu en anlayışsız bir mezhep haline getirdik. Şunu söylemek isterim ki, biz reformdan müstağni iken Avrupa'nın reformuna bile iltifat etmedik. Zihnimizi bir temur çember ile bağladık. İctihat kelimesini telaffuz edenleri bile ateşlerde yaktık.”¹⁵³

Ancak Celal Nuri reform kelimesini daha çok ıslah, düzenleme gibi anlamlarda kullanmıştır. Reform anlayışını Tarih-i İstikbal eserinde şöyle açıklamıştır; “İstikbalde İslamiyet denir denmez akıllara 'reform' ve 'Protestanlık' gelir. Birçokları Luther'in

¹⁵¹ Mardin, Şerif; “Aydınlar”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c.1, s.50

¹⁵² Celal Nuri, *Hatemiül Enbiya*, s. 322

¹⁵³ Celal Nuri T.İ. s. 165-166

yaptıklarının yapılmasını istediğimizi sanıyor. Reform Avrupa’da terakki ile beraber tefrikayı, binlerce savaş ve mücadeleyi, insanların katlini getirmiştir. Biz bundan ürkeriz. Tefrika ruhu İslamiyet’le uyuşmaz. Şii Sünni ihtilafı az gelmiş gibi bir de yeni ve eski Müslümanlık ihtilafına meydan vermek cinayettir, felakettir. Bir reform ne şekilde yapılırsa yapılsın daima ayrılığı icap ettirir. Bazıları İslamiyet dâhilinde Martin Luther, Calven v.s. nin yaptıkları değişikliklerin lüzumuna inandığımız zannında bulunuyor. Hayır! Biz Luther mukallidi değiliz. Bizim tavsiye ettiğimiz şey esasatı Ahmediyye’ye rucu ile İslam’ın tekâmülcü mahiyetini yükseltmektir.¹⁵⁴

Celal Nuri Luther’in taklitçisi olmadığını söylemiştir ancak birçok konuda onu örnek aldığı anlaşılıyor. Çünkü Celal Nuri Luther’in devrimci özelliğine hayrandır. Onun da yapmak istediği tam da Luther tarzı bir yenileşmeyle dini ihya etme ve zirveye çıkarma çabasıdır. “Müslüman olduğum halde tam bir tarafsızlıkla söyleyeceğim; Luther sadece kendi zamanının değil, zamanların içinde ayrı yeri olan büyüklerden biridir. Bu müceddidin eseri akıllara hayretlik verir. Martin Luther bir yandan Protestanlığı ihya ettiği gibi diğer yandan Katolik mezhebini ıslah etmiştir.”¹⁵⁵

Celal Nuri dinde reformu sadece ameli yâda toplumsal ilişkiler bağlamında değil daha derin ve esaslı bir anlamda istemiştir. Celal Nuri yeni bir akait ile dinin hurafe ve yanlışlardan arındırılarak temizlenmesini savunmuştur. Artık yüzyıllardır süre gelen fıkhi meseleler bugün artık mevzu bahis değildir. Öyle ise Celal Nuri’ye göre bugün yeni bir akait ve fıkıh meydana getirmeli dini ataletten kurtarıp, canlandırmak gerekmektedir. Ona göre o günkü akait eksik olmasının yanında gereksiz birçok bilgiyle doludur. Celal Nuri yeni akaidin mutezileye verilen cevaplardan arındırılarak yeniden yapılmasını tavsiye eder. Çünkü bugün artık mutezile değil Allah’ın birliğine inanmayanlar vardır. Bu yüzden akaidimizin bu boş delil ve idealardan temizlenmesi gerekir.¹⁵⁶ Celal Nuri şöyle demektedir; “Fıkıh ve akait değişikliğe muhtaçtır. Muamelat ise asrın ihtiyaçlarına göre geliştirilmelidir. Yahudiler böyle yaparak bugün dinleriyle ayakta dururlar. Bana dairei Ahmediyye içerisinde izin verin âlemi Müslüman yapayım.

---

¹⁵⁴ Celal Nuri, T.İ., .s. 70

¹⁵⁵ Celal Nuri, T.İ., s.65

¹⁵⁶ Celal Nuri, T.İ., s.120

Şarktan garba kadar insanları birleştireyim.”¹⁵⁷ Celal Nuri’nin bu düşünceleri ne kadar doğrudur. Her devir ve zamanda belki fıkhi hükümler yenilenebilir ancak akaid konuları nasıl değiştirilebilir? O, dini savunmuştur ancak dikkatli okunursa anlaşılır ki onun kastettiği kendi düşünce dünyasında oluşturduğu bilimsel, materyalist dindir.

Celal Nuri’ye göre her asırda yeni yeni tefsirler yazılmalı, devrin ihtiyaçlarına göre fıkhi hükümler geliştirilmelidir. “Usul-u fıkıh” tekrar tedvine muhtaçtır. Kur’an’ın manası bu asırda, geçmiş asırlarda anlaşıldığı gibi değildir. Terakkiyat hep yeni bir tefsirin mukaddimesi olabilir.”¹⁵⁸ der. Celal Nuri bunu; “Bugün İslam âlemi hala on asır evvel ki kaidelerle idare olunuyor. Bu değişmelidir. Bugün artık o kaideler geçerli değildir. Bunun için değişim ve terakki şarttır.”¹⁵⁹ “Bugün biz Müslümanların maddi ve manevi alanda çektiğimiz acıların, çilelerin sebebi, ancak bu uyarıya yani değişen zamanla kuralların değişeceği temel gerçeğine değer vermemiş olmamızdan başımıza geldiğini anlamamaktır; donmuş kafalılığımızdan geldiğini anlamamış olmamızdır.”¹⁶⁰ Şeklinde açıklamaktadır.

Celal Nuri’nin dinde yenilik anlayışı sadece dönemin bir ihtiyacı olarak anlaşılmalıdır. O, değişimin İslam’ın kendinden zaten kaynaklanan bir husus olduğunun üzerinde durmuştur. “İslamiyet serbest düşünceye asla mani değildir. İslamiyet kapanmış bir bab, anlaşılmaz bir formül olmaktan da uzaktır.”¹⁶¹ İslamiyet’in bu özelliği Hz. Peygamber gibi bir önderle daha da kuvvetlenmiştir. Çünkü Hz. Peygamber de aslında dini bu özellik üzerine va’z etmiştir. “Şimdiye kadar dünyaya gelen psikologların en büyüğü ve en ulusu hiç şüphesiz Hz. Muhammed’dir. Bugün adedi milyon raddesinde bulunan bir kısım mühim beşerin binlerce senelik ihtiyacını bilen ve ona göre şeriat tedvin eden O zattır.”¹⁶²

Görüldüğü üzere Celal Nuri’de dinin gayesi bireyin mutluluğu, toplumun huzuru ve reformdur. Yani Celal Nuri yaşadığı olumsuz ortamdan kurtuluşu yenilikçi din

---

¹⁵⁷ Celal Nuri, T.İ., s.69

¹⁵⁸ Celal Nuri, T.İ., s.70

¹⁵⁹ Celal Nuri, *Kendi Nokta Nazarımızdan Hukuk-u Düvel*, s.175

¹⁶⁰ Celal Nuri, *Hatemiül Enbiya*, s.34

¹⁶¹ Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal*, s.78

¹⁶² Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.18

hareketine bağlamıştır. Bu yüzden sürekli gazetelerinde bu konulara yer vermiştir. Gazete makaleleri daha çok dinin pratik toplumsal yönüdür. Akidevi ve felsefi konuları ise kitaplarında ele almıştır.

4. Dinin Tekamülü

Dönemin önemli mevzularından biri şüphesiz yenilik hareketlerinin din ayağı idi. Aydınların hemen hepsi bu konuda fikir beyan etmiştir. Hanioglu şöyle der; “Yirminci asır başından itibaren Osmanlı Türk entelektüel hayat ve siyasetinin gündeminden hiç çıkmayan konulardan biri de “dinde reform”dur. On sekizinci asır Fransız ve ondokuzuncu asır Alman popüler materyalizminin, pek de anlamlı olmayan telifiyle yaratılan Osmanlı/Türk “aydınlanmacı bilimciliği”, toplumda dinin yerine bilimin geçeceği bir “aydınlık” geleceği hedeflemekle birlikte, gerek bu geleceğin zeminin hazırlamak ve gerekse de dönüşüm sürecini hızlandırmak amacıyla “din”i de bilimselleştirme gayreti içine girmiştir. Her ne kadar bu amaçla ortaya konulan eserlerin üslupları ve ortaya konulan kaynaklar, aynı dönemde modernliğin önlerine koyduğu sorunlara cevap verme amacıyla ulema tarafından geliştirilen tezlerle ilginç benzerlikler gösterirse de bu müşahabetin sathi ve yanıltıcı olduğunu vurgulamak gerekir.”¹⁶³ Celal Nuri bu yenilik düşüncesini ‘tekâmül’ kavramıyla açıklamıştır.¹⁶⁴

Celal Nuri milletlerin tekâmül ettiği gibi dinlerin de tekâmül ettiğini söylemiştir. Bu düşüncesi 19. yy’la damgasını vuran evrim teorisiyle ilişkilendirilebilir. Çünkü aslında O’na göre, Darwin nazariyesinin tarihe ve İslam tarihine uygulanması durumunda hata edilmez. Zira ona göre canlılar âlemindeki inkılâplar ancak tekâmül ile anlaşılabilir. En ilkel canlı hücre, protoplazmayı oluşturmuştur. Bu hücrenin bitki ve hayvanlığı henüz fark edilmez durumda iken; muhit, tabiat ve yaratılışın zorlaması ile bu ilkel hücre tekâmül ettirmiştir. Istifa (doğal ayıklanma) kanunu gereğince yaşamaya hakkı olanlar varlığını sürdürmüşler, yaşamaya hakkı olmayanlar (zayıflar) varlığını sürdürememişlerdir. Bu sebeple bir kısım canlının nesli tükenmiştir. Ona göre tabiat,

¹⁶³ Hanioglu, Şükrü, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, s.19

¹⁶⁴ “Osmanlı aydınları evrimle ilgili olarak değişim anlamında genelde ‘tekamül’ kavramını kullanmakla birlikte ‘terakki’ ve ‘istihale’ kavramını da kullanmışlardır.” Bkz. Atilla Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, s. 278

bitkisel ve hayvansal canlıları ihtiva eder. İşte mükemmel bir tekâmül eseri olan insan da, aslen uzak çağın tekâmül etmiş bir protoplazmasıdır. İnsan nasıl tekâmül geçirmişse, insan ruhu da tekâmül geçirmiştir. Darwin kanunu gereğince, ilkel hücre, nasıl tekâmül ede ede insana kadar yükselmişse, vicdan ve inanç hususundaki tekâmül de İslamiyet'te durmuştur.¹⁶⁵

Celal Nuri bu tekâmülün ilerlemeci bir anlayışla sürekli mükemmele doğru gerçekleştiğini savunmuştur. Bu yüzden bugün artık çok tanrılı ilkel dinler giderek azalmış, onların yerini 'akla ve mantığa' daha uygun olan tek tanrılı dinler almıştır. O, bu tekâmülün en güzel şeklini ise İslam'da aldığını söyler. Ancak tekâmül anlayışına göre bu değişim devam etmeli, gelişmelidir. Celal Nuri burada çelişkiye düşer. Hem tekâmülü savunurken hem de İslam'da bunun mükemmelliğe ulaştığını savunur. Bu yüzden, bugün bilimin ilerlemesi ile İslam'daki bu mükemmel şekil de yeniden dönüştürülmelidir. Zaten içtihat kapısının açık olması da bu yüzdendir. O şöyle der; "İslamiyet büyük bir tecrübe üzerine müessis olduğundan tamamlanmış bir şeriattir. Allah, her dinden daha çok İslamiyet'te maddeden tecrit edilmiştir. İslamiyet istikbalde de beşerin saadetine kâfi olacak bir düsturdur. Bunun için tekâmülüne müsaade edilmelidir. İyi bilinmelidir ki Şeriat-ı Ahmediyye istikbalin önemli unsurlarından biri olacaktır. Ancak İslam'ın hikmeti iyi anlaşılmalıdır. Bu hikmetten ne kadar uzaklaşırsa İslamiyet o kadar çürür, söner mahvolur."¹⁶⁶ "İslamiyet bütün dinlerden ve mezheplerden sonra geldiği için büyük bir tecrübe sahibiydi. Din ve manevi hayatın gelişmesi bu tecrübe ile mühürleniyordu ki bu da İslamiyet'e nasip oldu."¹⁶⁷

Celal Nuri, tekâmülün en mükemmel hale geldiğinde, artık dine ihtiyaç kalmayacağını söylemiştir. "İstikbalde din yalnız vicdana ait olacaktır. Fen, tecrübe, kanun, hükümet terakkileri ile dinin müdahil ve işgal ettiği birçok şeyleri geri isteyecek fakat itikat; âlem ve vicdana hükümran olacaktır. Zaten bu tekâmül vukuu buluyor. Her hak sahibine katiyen verildiği gün artık cihanda din nizamı kalmayacaktır. Din eskiyi muhafaza etmeyi bırakırsa insanlığa hizmet etmiş olur. Böyle hareket ederse

---

¹⁶⁵ Celal Nuri, *Tarihi İstikbal*, s. 26

¹⁶⁶ Celal Nuri, a.g.e.s. 68

¹⁶⁷ Celal Nuri, *Hatemül Enbiya*, s.144

cidden maksat ve gayesine yaklaşmış olur.”¹⁶⁸ Celal Nuri'nin bu sözleri dönemin ihtiyacı olan 'terakki'nin dinle bütünleştirilmesi ve topluma kabul ettirilmesi amacıyla başka bir şeye hizmet etmez. O şunları söyler; “Terakki ve tekâmül bir emr-i mukadderdir. Adet ve ahlak olduğu gibi muhafaza edilemez. Dün bugüne benzemezse de yarın da asla bugüne benzemeyecektir. Onun için bazı an'anatı muhafazada ısrar müessesesi kadimin kısır ehemmiyetini mucib olur.”¹⁶⁹ Celal Nuri terakkinin şart olduğunu daha birçok eserinde¹⁷⁰ dile getirirken bunun toplumdan kopuk bir şekilde olacağına inanmamıştır.

5. Celal Nuri'de İslam Dini

Celal Nuri, 'din' kavramıyla genel bir din olgusundan bahseder. Özelde ise İslam dinini ayrıca ele almıştır. O'na göre İslamiyet tabii ve mantıklı bir dindir.¹⁷¹ İslamiyet fen ve ilim, medeniyet ve terakki gibi durmak bilmez bir mefhumdur. İslamiyet her dakika terakkidedir. İslamiyet katiyen karar bulmuş, son sözünü söylemiş, artık yapacağı kalmamış bir din değildir.¹⁷² Celal Nuri şöyle der; “Müslümanlık muhafazakârlık demek değildir. Eğer öyle olsaydı. Semavi dinler gelir kendilerini korur İslam'a gerek olmazdı. İslamiyet tedenni de değildir. Çünkü peygamberin hayatı başlı başına bir yenilik ve ilerleme hareketidir.”¹⁷³ İslamiyet, doğanın kanunlarına da karşı değildir. İslamiyet doğa kanunlarını tanır ve haricinde hiçbir şeyin olmayacağı esasını açıklar. Müslüman'ca 'harkülade' demek akla karşıt demek değildir; aksine büyük, yüksek, âli, ulvi demektir. Kat'i nas ile İslamiyet, çocukça, kaba harikaları adeta red eder. Peygamberin açıklamaları hep buna delildir. İslamiyet bir din hayali değildir.¹⁷⁴ İslamiyet bir Cumhuriyet-i fikriye ve siyasiyedir.¹⁷⁵ Anlaşıldığı üzere Celal Nuri elinden geldiğince İslam dinini bilime uygun olarak tanımlamaktadır. Zira kendisi ancak bilimsel bir dini kabul edebilir.

---

¹⁶⁸ Celal Nuri, T.İ. s.66

¹⁶⁹ Celal Nuri, T.İ. s. 66

¹⁷⁰ Bkz. *Tarih-i İstikbal, Mukadderat-ı Tarihiyye, Hatemül Enbiya v.d.*

¹⁷¹ Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.15

¹⁷² Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal*, s.73

¹⁷³ Celal Nuri, *Kendi Noktayı Nazarımızdan Hukuku Düvel*, s.174

¹⁷⁴ Celal Nuri, T.İ. s. 31

¹⁷⁵ Celal Nuri, *Hatemül Enbiya*, s.147

O'na göre evrensel ve son din İslamiyet, Hz. Muhammed'in ölümünden sonra Müslüman din adamları tarafından zamanın ihtiyaçlarına uyarlama yerine dogmalaştırılmıştır.¹⁷⁶ Oysa Hz. Muhammed, Arapların ihtiyaçlarını karşılayamaz hale gelen Musevilik ve Hıristiyanlığı yeniden ele alarak inkılâba dayalı İslamiyet'i kurmuştur. Martin Luther'in 14.yy da yaptığını Hz. Peygamber 7. yy da yapmıştır. Celal Nuri'ye göre; "Hazreti Muhammed'in tebliğ ettiği din maddi ve ilmi gerçek dışında bir şey içermeyeceğinden din hiçbir yüce esasa dayanmaz. Bu durumda din anlayış seviyesi düşük halk için, anlaşılması mümkün olmayan şeyleri 'Allah' sembolüyle anlatmaktan ibarettir."¹⁷⁷ Bu sebeple bilime göre iyi ve doğru olan her şey İslam dini demektir. Celal Nuri İslami terminolojiyi normalde kullanıldıkları anlamlarıyla değil, bizzat kendi yüklediği manalarla kullanır.

Celal Nuri İslamiyet'in ortaya çıkışını ve özelliğini şöyle açıklar; "Darwin teorisine göre ilk hücre (molekül) nasıl gelişe gelişe 'insan' çıkmışsa, 'ruh' da başlangıcı bilinmez geçmişten günümüze gelişmiş, süzölmüş, törpülenmiş, bu bilinmez serüveni aydınlatılabilmek için harcadığı nesiller, ardından koştugu inançlar, denediği din\imanlar sonunda İslamiyet'e ulaşmıştır."¹⁷⁸ "İslamdan önceki şariat ve kanunlar, hukuk ve adet artık ihtiyaca kâfi gelmediğinden tabi tekamül kaidesinde bunların ıslahı lazımdır. İşte Şar-i Azam bu sır ve hikmete binaen İslamiyet'i geçmiş şariatların tamamlayıcısı ve ekmeli olmak üzere tedvin eyledi. İslamiyet büyük bir eseri terakkidir. Şu hakikati daha iyi anlamak lazım gelirse İslam'dan önce ve İslam'dan sonra aynı ahalinin içinde yaşadığı maddi ve manevi şartları, içtimaiye ve iktisadiyeyi bir kere tetkik ediniz. Anlarsınız ki Müslümanlık tevakkuf için tedenni için değil, teali için terakki için tedvin edilmiştir. Şari'nin bundan maksadı pek açıktır. İslamiyet, zamanın muhafazakâr fikirlerine, taassup ve cehaletine karşı bir isyandır. Ve elhak cihanda vuku bulmuş kıyamaların en mühimlerinden, en esashlarından, tesir ve netice itibariyle en büyüklerinden biridir. Binaenaleyh Müslümanlığı muhafazakârlıkla, olduğu yerde

---

¹⁷⁶ Celal Nuri, *Hatemül Enbiya*, çev. Cemal Kutay, Aksoy Yay. İst. 1998, s. 201

¹⁷⁷ Celal Nuri, T.İ. s.107

¹⁷⁸ Celal Nuri, *Hatemül Enbiya*, çev:Cemal Kutay, Aksoy Yay. İst. 1998, s.198

kalmak ile bab-ı içtihadın Seddi ile tavsif etmek hakiki Müslümanlığa en münafi bir sıfatı vermek, onu büsbütün başka bir surette anlamaktır.”¹⁷⁹

Görüldüğü gibi o dini yani İslamiyet’i Hz. Peygamberin tekâmül kanununa uygun olarak Musevilik ve Hıristiyanlığı zamanın ihtiyaçlarına göre reformize etmesinden başka bir şey gibi görmemiştir. Dolayısıyla en büyük reformist Hz. Muhammet’tir. Asıl söylemek istediği ise; reform özelliğini zaten bünyesinde taşıyan İslamiyet’in her devirde ve özellikle içinde bulunulan zamanda ihtiyaçların gereklerine göre uyarlanması, reformize edilebilmesidir. Zaten İslam’ın geliş amacı ‘tevakkuf’ için değil, ‘terakki’ içindir. Dini, insanların oluşturduğu sosyal bir kurum olarak açıklayan pozitivist görüşler yaygınken, İslam dini gibi bir dinin, bir insana nispet etme iddiasının ağırlığının farkında olan Celal Nuri, bunu açıklamak için üç yüz küsur sayfa gibi hacimli bir eser yazmıştır.¹⁸⁰

Ancak Celal Nuri belki aldığı tepkilerden dolayı söylemlerini biraz daha yumuşatarak yine tekâmülden ama bu kez Hz. İbrahim dininden ve Haniflik mezhebinden bahseder. O şöyle der; “Her millet her diyanet kendisinden evvel gelen milel ve edyanın bıraktığı malzeme ile bina olunur. Şeriatı Ahmediyyenin aslı esası Hanif mezhebi ve kavmi İbrahim’dir. Mezhebimiz hakkı Museviyyeti, hakkı İseviyyeti te’yid buyurdu.”¹⁸¹ Görüldüğü gibi Celal Nuri’nin İslamiyetin kaynağıyla ilgili olarak iki farklı söylemi mevcuttur. Bunların ilki İslamiyet’in Yahudi ve Hristiyanlık’ın tekâmül etmiş şekli, diğeri İbrahim(a.s) kavmi ve hanifliğin tekamül etmiş şeklidir. O’nun bu iki söylemi arasında dört yıl gibi bir zaman farkı vardır.

Celal Nuri’nin materyalizmi benimsemeye çalıştığını söylemiştik. O, buna inanırken topluma da bunu benimsetmeye çalışmıştır. Bu benimseme materyalizmi İslam’la birlikte açıklama çabasıdır. Özellikle materyalizmin aslında İslam’a ne kadar uyduğunu savunmuştur. Celal Nuri bu gayesini şöyle açıklamaktadır; “İslamiyet elbette ilerlemeye karşı değil aksine ilerlemeye bir sigortadır. Gayem Avrupa’da bile değerini

¹⁷⁹ Celal Nuri, *Kendi Noktayı Nazarımızdan Hukuku Düvel*, Osm. Şirketi Mat. İst. 1936, s.172

¹⁸⁰ Bkz. Celal Nuri, *Hatemül Enbiya*, Yeni Osmanlı Matbaası, İst. 1936

¹⁸¹ Celal Nuri, *Kara Tehlike*, Dersaadet Matb. İst. 1936, s.22

yitirmiş yalın maddeciliği ülkemize sokmak değil böyle olsaydı açıkça ben dinsizim derdim. Yahut bu cesareti bulamazsam iftiralara karşı susardım. Hayır. Benim maksadım tam aksine en büyük dindarlık taassubuna karşı savaştır. Ben, Müslüman topluluğunun politik, ekonomik, sosyal kurtuluş yolunu bulabilmek için onların vicdanlarındaki iman kaynağına sarılmak istiyorum.”¹⁸² Celal Nuri, vicdanlardaki bu imanı bilimle birleştirip, materyalizmle besleyerek toplumun politik, ekonomik ve sosyal yönden gelişmesini sağlamak istemiştir. Celal Nuri, dinin ilimle bütünlüğünü ilk zamanlardan sonraki zamanlara kadar genişletmiştir. O, “Evvelki ve sonraki ilimler ve müsbet fen, hep İslam demektir. Mademki bunlar doğru ilimlerdir, o halde İslamiyet’e uygundur. Çünkü İslam doğrudur ve doğruyu kuşatır. Netice ile her ne ki fennen doğru ve müspettir. O, din-i İslamiyyedir. Zannederim ki şu noktada ulemayı islamiyeye benden ayırmazlar; İslamiyet bir dini hakiki ve cedididir. Açıkçası diyaneti Ahmediyye yalan üzerine müstenit değildir. Haktır doğrudur. Saadeti beşeriyyeye kefildir. Dinlerin sonuncusudur. Bu fikre muarız olanı müslüman telakki etmekte mazurum. Şu tarifimizi biraz tafsil edelim; mademki İslamiyet doğrudur hurafeye batıla müstenit değildir. O halde her doğru fennen aklen, tecrübeten, sıhhati tebyin eden her şey İslamiyet’çe kabul olunmuştur. Bir şey doğru ise behemehal İslamiyet’e dâhildir. Eğri ise hakkında nas varit olsa da münaf-i şeriattır. Böyle bir nası telakkide biz hatalıyız yani biz o nası anlamıyoruz. Ulumu evvelin ve ahirin fununu müspette hep İslamiyet demektir. Mademki bunlar doğrudur o halde muvafıkı İslamiyet’tir. Bütün burhanlar ve tecrübeler hakikati islamiyeyi teyit eder.”¹⁸³ demektedir.

1904’te Abdullah Cevdet, Reinhart Pieter Anne Dozy’nin ‘İslam Tarihi’ adlı eserini Türkçeye çevirince önemli münakaşalara neden olmuştur. Abdullah Cevdet, eser için ‘en iyi İslam tarihi kitabı’ derken Celal Nuri; Dozy’nin idealarını kabul etmemiş ve ‘Hatem’ül Enbiya’; ‘Müslümanlara Türklere Hakaret Düşmanlara Riayet ve Muhabbet’ adlı eserlerle karşılık vermiştir. O, Dozy’nin İslam Tarihi’nde Hz. Muhammed’in yerini iyi belirleyemediğini söylemiştir. Aynı şekilde Voltaire ve Ernest Renan için şunları söyler; “Mütalaat ve muhakemat-ı tarihiyyeleri ile şöhret bulan azim, maalesef peygamberlerin kader-i tarihiyyesini anlayamamışlardır. Voltaire’i hiç affedemem.

¹⁸² Celal Nuri, *Hatemül Enbiya*, s.321

¹⁸³ Celal Nuri, T.İ. s.106-107

Kezalik İslamiyet’i pekiyi bilen Ernest Renan’ın gerek Hz. Muhammed’in, gerek İslamiyet’in tarihteki mevkiini meskût geçmesi unutulur, tarih ihtimallerinden değildir.”¹⁸⁴

Celal Nuri; Dozy’nin zannettiği gibi İslam inançlarının sonunun gelmesinin mümkün olmadığını düşünür. Çünkü İslamiyet’te iki gerçeklik vardır.

- 1- Yalnızca Peygamber’in zaman ve çevresiyle ilgili bölüm,
- 2- Her muhite (çevreye, düşünsel, ahlaksal, sosyal topluluklarda) tatbik edilecek bölüm.¹⁸⁵ Celal Nuri bu ayrımı yaparak dine bakışındaki tekâmülcü ve reformist anlayışı temellendirmiş olur. O her ne kadar Dozy’ye itiraz etse de daha önceki yazılarında İslamı reformist bir din olarak kabul eder.¹⁸⁶

Celal Nuri Dozy’nin İslamı önceki dinlerin tekâmül etmiş hali olarak görmesini eleştirir. Ancak yukarıda da geçtiği gibi kendisi de bunu söyler ve şu sözleriyle de aslında bu tekâmülü kabul eder. “İlahlar da milletler ile beraber tekâmüldedir. Yeni bir itikat yaratmak yeni bir vicdan yaratmaktadır ki, bu yeni bir hatt-ı hareketin doğuşu olur. Müsamahakâr olmak kuvvetli dinlerin özelliğidir. İslamiyet vahdaniyet üzerine kurulmuş bir dindir. Bir noktadan bakılırsa bundan dolayı orijinal, başka bir noktadan bakılırsa mezhebi safilinin tekâmül etmiş şeklidir. Dozy bunun için İslamiyet’te orijinal (iptidai) bir şey görmüyor. Hâlbuki hakikatte İslamiyet’in orijinalliği bu ruh sırrını keşfetmesidir.”¹⁸⁷

Celal Nuri İslam’ın yeniden yükselmesinin dinin bütünüyle hurafelerden arındırılmasına bağlamıştır. Bunun için de din yalnızca Kur’an’ın gösterdiği şekilde anlaşılmalıdır. “ Bugün İslam her nasılsa esaret kelepçeleri taşıyor. Müslümanlar birçok sebepten hristiyanların altında ve de onların egemenliğinde. Eldeki mevcut fıkhi hükümler yaşantıyı zorlaştırıyor. Dakikadan dakikaya perişan oluyoruz. Mademki İslamiyet Ahsen-i şeria (kusursuz yol) dır, İmanı Muhammedi en üstün inançtır. O halde bu felaketler nerden geliyor? Cevabı çok basit biz Kur’an’ın ruhunun çok

¹⁸⁴ Celal Nuri, *Hatemül Enbiya*, s.27

¹⁸⁵ Celal Nuri, a.g.e s.147

¹⁸⁶ bkz. *Tarihi İstikbal ve Yeni Akait*

¹⁸⁷ Celal Nuri, *Hatemül Enbiya*, s.90

dışındayız da ondan, bizde din iman gevşiyor da ondan; ben yalnız O'nun bildirdiklerini bilirim. Eğer bunlar üzerinde O'nun zamanına ait bana anlatılanlar şu yaşadığım zamanda maslahatı ammeye uyuyorsa onları kabul ederim uymuyorsa, kendi kendime uygun bir yorum yolu ararım.”¹⁸⁸ Celal Nuri sosyal hedefler uğruna kullanma amacıyla da olsa İslam'ın evrenselliğini savunmuş, Abdullah Cevdet, Kılıçzade Hakkı ve Hüseyin Cahit gibi Araplara has bir din olduğunu söylememiştir.¹⁸⁹

Celal Nuri'nin de içinde bulunduğu ve dönemin aydınlarını önemli ölçüde etkisi altına alan bilimci hareket; Osmanlı batıcılarının kutsal kitabı haline gelen Ludwig Büchner'in '*Madde ve Kuvvet*' isimli eserinde en çarpıcı anlatımını buluyor deneysel bilimler ve tıp alanındaki gelişmelerle Darwinizm ışığında insanlık tarihinde “mevcut dinlerin sonu” denilebilecek bir aşamaya gelinildiğini savunuyordu. Geleceğin toplumunda bilim tüm insanlığın dini haline gelecek ve bu sayede her türlü inançtan arındırılmış, deneysel bilimin yol göstericiliği dışında hiçbir rehber ihtiyacı olmayan yeni bir gerçeklik şekillenecekti. İçinde yaşanan çağ ise bu geçişin gerçekleştiği dönemdi ve dinlerin gösterdiği tüm dirence karşın bilimin zaferiyle neticelenecekti. Bu fazlasıyla mekanik beklenti, ikinci meşrutiyet batıcılarının da din konusundaki en önemli tezini oluşturuyordu.¹⁹⁰ Celal Nuri'nin sahip çıktığı İslamiyet de, bu teze uygun mucizeleri ve ilahi vahyi olmayan, evrimleşme sonucunda insan aklının ortaya çıkardığı seküler bir İslamiyet'tir. Cemal Kutay bu konuda şöyle der; “Nitekim dini bütünüyle reddeden, onun bilimsel gelişmeler ışığında ancak bir hurafe, batıl itikat olarak sınıflandırılabilirliğini düşünen Büchner, Moleschott ve Vogt benzeri düşünörlere karşın, aslında bu fikirlere katılan Dr. Abdullah Cevdet, Celâl Nuri (İleri) ve Kılıçzâde (Kılıçoğlu) Hakkı Beyler âhir zaman müçtehitleri olarak İslâm'ın bir tür materyalizm olduğunu âyât-ı celîle ve ehâdis-i şerife ile ispata çalışıyorlardı. Meselâ Kılıçzâde Hakkı tekâmül nazariyesini reddetmenin bir 'küfr-i sarîh' olduğunu savunurken, Abdullah Cevdet, Darwin'in temel tezlerinin Kur'an'da "icmâlen ve remzen pekâlâ mevcut" olduğunu ifade ediyordu. Daha da ilginç, bu düşünörlere göre İslâm esasında ruhun

---

¹⁸⁸ Celal Nuri, *Hatemül Enbiya*, s.320

¹⁸⁹ Demir, Ahmet İshak; *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam'a Bakışı*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004, s.119

¹⁹⁰ Hanoğlu, Ş.*Kanuni Esasiden Askeri Müdahaleye*, s. 68

varlığını kabul etmemekteydi ve bu açıdan modern materyalizm ile tam bir uyum halindeydi.”¹⁹¹

Celal Nuri, farklı yorumlarla İslamı, materyalizmle bağdaştırmaya çalışmıştır. İslam, O'nun için bir dinden ziyade düşünce tarzıdır. Bu yüzden onu kendi anladığı anlamlarda yorumlamaktadır. Bu yüzden O'nun anladığı İslam, materyalizmle uygunluk gösterir. Elbette nübüvvet anlayışı da bu doğrultuda olacaktır.

6. Celal Nuri'nin Nübüvvet Anlayışı

Celal Nuri nübüvvet ile ilgili görüşlerini '*Hatemül Enbiya*' adlı eserinde dile getirmiştir. Celal Nuri, nübüvveti açıklamadan önce bu müessesenin artık olmadığını kesin bir dille belirtir. Zaten eserinin adından da bu vurgu anlaşılır. O, şöyle der; “Vaktiyle nebilere ihtiyaç vardı. O ihtiyaç olmasaydı nebilere zuhur etmezdi. Bu enbiya devresi kapandıktan sonra âlem başka bir şekil aldı. Artık peygambere lüzum yoktur. Bu hakikati en ziyade anlayan ve açıklayan Hz. Muhammed Mustafa'dır.”¹⁹² Çünkü O son Peygamber olduğunu bizzat kendisi ifade etmiştir.

Celal Nuri'nin 'enbiya devresinden sonra âlem başka bir şekil aldı' dan kastı problemleri çözmede artık mutlak suretle bilim ve teknoloji söz sahibi oldu şeklinde anlaşılabilir. Nitekim şu sözlerle İslam'ın son din olmasının en büyük özelliğinin akli ve bilimi esas alması olarak açıklar; “İslam peygamberinden sonra bir daha peygamber gelmemiş olması Muhammed Mustafa'nın nebilik vazifesini mutlak yeterlilikle yerine getirmiş olduğunun sonucudur. Aradan bin dört yüz yıla erişmiş zaman geçmiştir. İnsanlık, bu zaman içinde bir mürşidi çok olayda huzurun temeli olarak koymasına karşın neden yeni bir peygamber gönderilmemiştir. Çünkü bizim peygamberimiz, tek Tanrı ve Peygamberimizin Onun elçisi olmasından gayri bütün inançların zamanla

---

¹⁹¹ Kutay, Cemal, *Tarih Önünde İslam Peygamberi*, s.68

¹⁹² Celal Nuri, *Hatemül Enbiya*, s.31

değiŖeceđi akıl yolunu, kendinden sonraki insanlığa aklın ve bilimin kapanmaz yolu halinde emanet etmiŖtir.”¹⁹³

Celal Nuri, peygamberliği bir görev, bir sorumluluk olarak görür. Materyalizmde harikuladeye ve mucizeye yer olmadığı için nübüvveti mucizeyle değil Peygamberin kiŖiliđiyle bađdaŖtır. Bunu Ŗyle açıklar; “ Nübüvvet bir vazifedir. Bir nebinin elinde harikulade mucizeler aramaya hacet yoktur. Çünkü gerçek mslmansanız önce benimsersiniz ki, zaten kâinatın baŖlangıcında harikulade yoktur. Peygamberlik nebinin kiŖiliđindedir, mucize ve keramet Ŗphenin ardından gelir. İslam peygamberinin ömrünü tek tek inceleyin. İslam peygamberinin altmıŖ iki yıllık ömründe tek bir aksama bulamazsınız. Bu tamlık içinde keramet ve mucize, yetersiz grnŖn bünyesi içindeki boŖluktur.”¹⁹⁴ Yani O’na göre mucize üzerine din ihdas edilmemelidir.

O’na göre peygamberlik evrenin sırlarını kavrayabilme düzeyine eriŖmekle gerekleŖir. Evrenin sırları, uçsuz bucaksız saydığımız gök boŖluđunda bir mini yıldız olan dünyamızın gerçekleri, hayatın Tanrı’sal gayesi, peygamberlerin grŖ ve kavrayıŖ alanına sıđabilmiŖ mefhumlardır. İnsanlığın içinde bulunduğu Ŗartlar yaratıcı ile yaratık arasındaki bağlarda insanlık düzenini zedeleyecek halde ise aydınlatma devi, bu kavrama düzeyine eriŖmiŖ kiŖinin vazifesidir. İŖte peygamberlik budur. ‘Cenab-ı Hak ki mahz-ı hak demektir, kimin havsalasına istila ile onun lisanı ile mütekellim olur ve bu zatta vazifesinde muvaffak olursa; o nebidir.’¹⁹⁵ Celal Nuri Araplar’da Ŗiir ve edebiyatın geliŖmesini muhit-i maddinin yani bölgenin sıcak olmasından dolayı az yemek yemelerine dolaysıyla akıl ve dimağın kapalı olmamasına açık, olmasına bağlar. Dolayısıyla vahyi alabilecek zekâ ve dimağ bu bölgede yetiŖmiŖtir.¹⁹⁶

Celal Nuri, eŖyanın hakikatının, kainatın sırrının, alemin gayesinin, adalet ve hakikatin kaynağının, büyük nebilerin özelliklerinde mevcut olduğunu sylemiŖtir. Böylece Peygamber her ne söylerse onu, Ŗahsiyetine hâkim olan Zat-ı Hak’tan telakki

---

¹⁹³ Celal Nuri, a.g.e s.31

¹⁹⁴ Celal Nuri a.g.e, s.30

¹⁹⁵ Celal Nuri a.g.e, s.30

¹⁹⁶ Celal Nuri, *Hatemül Enbiya*, s 42

ediyor demektir. İnsanın buna iman etmesi gerekir.¹⁹⁷ Celal Nuri'nin bu ifadeleri vahiy nasıl tanımladığını düşündürmektedir. Yani peygamberin her söylediği Zat-ı Hak'tan mıdır, bu beşer olarak hiç bir şey söylemediğini mi gösterir. O, burada peygamber ifadelerinin geri planda Tanrı tarafından kontrol edilmesini kastetmektedir. Yoksa elbette peygamber de insan olarak kendinden konuşmuştur.

Celal Nuri vahiy konusunu da yine düşünce dünyasında kabul ettiği materyalizme uygun olarak açıklamıştır. Buna göre peygamberler Tanrı'yla insanlar arasında iletişimi sağlayan birer vasıta veya alettir. O, şöyle der; "Vahiy enbiyanın zamirindedir. Bunu ne şekilde aldıklarını araştırmak boştur. Bir itibarla enbiya birer alettir. Sırrın kaynağı onlarda hayat bulur onlar da insan kelamı ile bunu aktarırlar."¹⁹⁸ Celal Nuri vahyin mahiyeti ve ne şekilde alındığını araştırmanın faydasız olduğunu düşünmüştür. Dolayısıyla O'nun vahiy anlayışı klasik vahiy anlayışından pek farklı değildir. Ancak peygamberi bir alet veya vasıta olarak görmesi maddeci anlayışını yansıtmaktadır.

Celal Nuri peygamberliği anlaşılabilir kılmak için onu psikolojik bir bakış açısıyla incelemiştir. Ona göre peygamberin yaşadığı dönemi, içinde bulunulan sosyal ve psikolojik ortamı iyi tahlil etmek gerekmektedir. O, bu nokta bize yardımcı olacak en önemli vasıta; 'tarih'tir der. Celal Nuri bu konuda tarihe büyük önem atfeder. "Din ile fennin arasını bulacak ancak tarihtir. Tarih mesaili ruhiyyenin (psikoloji konularının) çözücüsüdür. Bugün mantık ve fen sayesinde dinde aklın kabul etmeyeceği şeyler görülebilir. Hususiyile dinsizlik taassubu pek yaman olduğundan din ile hesaplaşma başlar. Bir din perver ise; dinde bir şey göremez. Doğaüstü olayların hiç birini tartışma araştırma konusu yapmaz. Bu iki noktayı nazar da batıl, yanlış ve çelişkilidir. Din, özellikle dinlerin kaynağı, sırrı enbiya, tarihi bir gözle görülmelidir. Sırrı kâinat ancak Zat-ı Hak'ça malumdur. Bugünkü aklı asrımız ve yeni fikirlerimiz ile biz nübüvveti biraz güç anlarız onun için tarihin yardımıyla maziye ihya edip ihtiyacı ruhiyyeyi kademyyeyi muhakeme edersek nübüvveti anlarız."¹⁹⁹

---

¹⁹⁷ Celal Nuri, a.g.e, s.32

¹⁹⁸ Celal Nuri a.g.e. s.33

¹⁹⁹ Celal Nuri, a.g.e s.37

Celal Nuri'ye göre her şeyin bir psikolojisi olduğu gibi nübüvvetin de ruhiyatı vardır. Hz. Nebi'nin zati ilhamın aynası demektir. Enbiyanın mucizesi bu esrarın anlaşılmasında ve insanların hidayet yollarına davette muvaffak olmalarıdır. Tarih nebi ve mucizeyi böyle anlar. Bir adam ne derece havastan bulunursa enbiya ve mucizat hakkındaki fikirleri o derecede safidir. Avamlığı ne kadar ziyade olursa afaki ifade eden kelimeleri bir takım maddi şekillerde tasavvur eder. Onlar için mucize mutlaka kavanini riyaiziyeye ve tabiiyeye muhalif şeylerdir.²⁰⁰

Celal Nuri genel olarak peygamberlik müessesesi için psikolojik ve tarihi bir değerlendirmeyi kabul eder. Özeldede Hz. Peygamber'i bu bağlamda değerlendirir. "Hz. Muhammed Mustafa hak peygamberdir ve en büyük nebidir. Peki, niçin kendisi hatemül enbiyadır. Çünkü Nebinin dimağ teşekkülü ve asabiyyesi efradından farklıdır. Nebinin mizacı ve tabii yaratılışı başkadır. Hz. Muhammed'den üstün akıl derecesinde ve azminde kimse yoktur. Eğer olsa idi nebi o olurdu."²⁰¹ Celal Nuri Dozy'nin Hz. Ömer ve Ebu Bekr'in aklını üst tutmasına karşı çıkararak öyle olsa idi onlar peygamber olurdu der. Hz. Muhammed'ül Emin bir dahidir. Kendisi en üstün insan rütbesindedir, zekâsında da bir başkalık vardır demektedir.²⁰² Celal Nuri'nin Cumhuriyet döneminde yapmaya çalıştığı peygamberin insani yönünün öne çıkarılması mevzu o dönemde bazılarınca şiddetli eleştirilere maruz kalırken bazılarınca başarılı ve insanlara peygamberi tanıttak için yeni bir yol olarak beğeni toplamıştır. Günümüzde siyer yazıcılığında özellikle ön plana çıkan bu tarzı Celal Nuri, ilk kullanan yazardır.²⁰³

7. Din- Felsefe Münasebeti

İç içe geçmiş iki okyanusun aralarındaki ilişkiyi nasıl ve hangi şekillerde incelemenin güçlüğü din ve felsefe arasındaki münasebette de geçerlidir. Çünkü "Düşünmek", insan için nasıl bir ayırım ise, 'inanmak' da onun için bir ayırım kabul

---

²⁰⁰ Celal Nuri, a.g.e s.36

²⁰¹ Celal Nuri, a.g.e s. 38

²⁰² Celal Nuri, a.g.e s.113

²⁰³ Çog, Mehmet, *Celal Nuri ve Hatemü'ül Enbiya Adlı Eserine göre Hz. Muhammed Tasavvuru*, İSTEM yıl:4 sayı: 7, Konya, 2006, s, 95

edilmelidir. Çünkü felsefe gibi beşeri tecrübenin en vazgeçilmez fenomenlerinden birisi de ‘din’dir. Nasıl ki felsefe kavramının tanımında birçok güçlüklerle karşılaşmaktayız, aynı şekilde ‘din’ kavramının tanımında da bu güçlüklerle karşılaşmaktayız.”²⁰⁴

Celal Nuri de bu güçlüğün farkında olarak kendi anlamlandırdığı bir şekilde kavramlaştırma yoluna girer. Bu bağlamda Celal Nuri kavramların izahını yeniden yapmıştır. Yeniden tanımladığı kavramlardan biri de ‘felsefe’dir. O, felsefeyi iki manada kullanır.

İlk kullandığı anlamda felsefe; ulaşılmaması mümkün olmayan bilgi alanını yani metafiziği araştırır. Bu yüzden o faydasız ve boş bir iştir. Celal Nuri; “Felsefe bir heva oyunu, bir spekülasyondur. ‘ Metafizik’ denilen maveray-ı tabiiyat ilmi yoktur, çünkü tabiatın öbür tarafı gayr-i mevcuttur.”²⁰⁵ der. Bu yüzden ona göre metafizik alanla ilgilenen felsefe karanlık bir şeydir. O şöyle devam eder; “Zan ederim ki felsefi spekülasyonlar zihni beşeri, hakikate yaklaştıracığına ondan uzaklaştırmıştır. Bunun için felsefe muğlâk, kapalı, karanlık, örtülü bir şeydir.”²⁰⁶ Celal Nuri, felsefenin yapamadığını, dinin yaptığını söyler. Le Bon’dan nakille şöyle diyor; “Mabutlar insanların kalbine huzur ve saadet bahşederler. Bunun içindir ki dinlerin tesiri ebedidir. Hiçbir felsefe bugüne kadar böyle bir vazifeyi ifa etmemiştir.”²⁰⁷

Celal Nuri felsefeyi ikinci anlamda ise yeni bir ‘felsefe geleneği’ oluşturma süreci olarak kullanmıştır. Bu gelenekte felsefe bilimin açıklayıcısı görevinde olmalıdır. Celal Nuri bunu şöyle izah etmiştir; “Fakat istikbalde hakiki ve müspet bir felsefe meydana gelecektir. Fennin vazifesi hadisatı zapt ve kayıttır. Tecrübedir, tespittir. Bunların aralarındaki kavanini tayin ve henüz halledilen meseleler ile daha çözülememiş meseleler, fikirler arasında yeni bir fen fikri ve tecrübe ile ‘faraziyat’ arasında söylemek felsefenin vazifesidir. Bu itibarla bence felsefe (hikmet) fennin fizyolojisidir.”²⁰⁸ Celal Nuri’ye göre dinin de, bilimin de en önemli özellikleri tecrübe üzerine kurulu

---

²⁰⁴ Erdem, Hüsameddin, *Din- Felsefe Münasebeti*, Sebat Matb. Konya 1999, s. 22

²⁰⁵ Celal Nuri, T.İ. s.18

²⁰⁶ Celal Nuri, T.İ. s.19

²⁰⁷ Celal Nuri, s.86

²⁰⁸ Celal Nuri, T.İ. s.21

olmalarıdır. Bu yüzden Celal Nuri materyalizmi ve İslamı ‘tecrübe’ ortak kavramında buluşturmaya çalışmış olabilir. İşte bilimin tecrübesi felsefeyi oluşturur. Bunu anlayamayan bazı filozoflar boşuna uğraşmışlardır. Bu yüzden O şöyle der; “Tecrübe haricinde yapılacak akli spekülasyonlar abuk sabuktur. Mesela Spinoza’nın veya Kant’ın ‘panteizm’ini ‘saf aklın tenkidini’ ele alınız. Bir takım muadilat, nazariyat, kıyas sizi iyice meşgul eder. Neticede ne hâsıl olacağını bilir misiniz? Hiç! Çünkü Spinoza da Kant da, Hegel de (gayr-ı kabil halin) halli ile uğraşmışlardır.”²⁰⁹

Celal Nuri ayakları yere basan, ileri sürdüğü tezler deney ve gözlemlerle ispatlanabilir, bilimsel bir felsefeyi kabul eder. Bu yüzden felsefenin metafizikle ilgilenmesini kabul etmez. O mevcut bilgiler ile gelecekte keşfedilecek hakikatlerin arasındaki bağı kuracak olan bilginin felsefe olduğunu düşünür. Bundan dolayı felsefe bir düşünme şeklidir, tarih ya da onun gibi sosyal bir olgu değildir. “Bir takım erbabı Fikret mantıka, psikolojiye, ahlaka, hukuk felsefesine, tarih felsefesine umumiyetle ‘felsefe’ adı vermektedirler. Ben felsefeye maddeyle alakası ve gelecekte hakikatlerin keşfine dair meseleler ile artık halledilmiş meseleler arasında bir sınır, uzlaşma bir faraziye ve ilmi spekülasyon telakki ettiğimden yukarıdaki isimleri zikredilen çalışmalara felsefe demek istemem.”²¹⁰ Nuri’ye göre mantık ise riyaziyat (matematik bilgisi) gibi bir fendir. Kendi çıkarsamasına göre felsefe fennin anlamıdır. Celal Nuri mantığa bakış açısında da Gustave Le Bon’un düşüncesini paylaşır. “Üstat Le Bon’un buyurduğu üzere mantık da türlü türlüdür: biyolojik, hissi, fikri mantıklar da vardır. Kezalik hakikat de tek değildir.”²¹¹

Celal Nuri felsefenin İslam tarihinde doğru anlaşılacak şekilde kullanıldığını ve bu sayede büyük bir medeniyete malik olduğunu söylemiştir. Bunun için de felsefenin esası olan fikri hürriyete büyük önem vermiştir. Celal Nuri şöyle der; “İslam da serbest düşünceye yer verilmiş, ortaya hürriyetkarene bir felsefe çıkmıştır. O zaman her türlü mesele son derece hürriyetle mevzu olur her fikir münakaşa edilir, herkes rey ve içtihadıyla iftihar eder ve hiç kimse beslediği fikirlerden dolayı küfre düşmez olmazdı.

---

²⁰⁹ Celal Nuri, T.İ.s.20

²¹⁰ Celal Nuri, T.İ.s.17-24

²¹¹ Celal Nuri, *Kara Tehlike*, Dersaadet, İst. 1936, s.45

Ehlisünnet haricinde kalan müteffekkirun hep buna delildir. İspanyada, Bağdat'ta, Şam'da daha sair İslami merkezlerde şimdikinden büyük bir serbesti ile muadeleti fikriye yürütülür, nas ve sünnet en hassas surette mevzu bahis olurdu. Bu İslam felsefesi uzun bir müddet fikri beşeri idare etmiştir. İbni Rüş'tün Aristo felsefesi üzerine bina ettiği mezhep bütün Avrupa'da, darülfünunlarda tüm skolâstiklerce takip edilmiştir. İbn Rüş'tün fikri beşere faydası pek büyüktür. İslam'da vaktiyle her mesele sahasında ideaya çıkılabilmiş. Müslümanlar her türlü muadelat-ı fikriye ile uğraşır, kendilerini eski metinlerin esiri bilmezlermiş. Onun için dünyaya hâkim bir millet ve medeniyeti islamiyye gelmiş. Ne vakit ki fikir serbestliği ortadan kalkmış dünyada ne hâkim bir İslam milleti kalmış ne de İslam medeniyeti.”²¹²

Çünkü Celal Nuri üstün bir medeniyet olabilmenin temelinde fikir hürriyetini görmüştür. “Dünyada her şey hürriyetin galebesiyle hasıl olur. Hususiyle fikirlerin hürriyeti kaldırılırsa, hiçbir terakki hiçbir tecdit hâsıl olmaz.”²¹³ Bunun için O, tekâmülü savunmuştur.

8. Din-Devlet Münasebeti

Celal Nuri din ile devlet arasında nasıl bir ilişki olması gerektiğini düşünmüştür. Bunu, ilk zamanlar bir bütün olarak görürken cumhuriyet yıllarında birbiriyle ilişkisi olmayan iki farklı unsur olarak görmüştür. O, ülkenin içinde bulunduğu durumu tahlil edip çözüm yolları arayan bir düşünürdür. Bunun için tek alanda değil birçok alanda yenilikler yapılması gerektiğini düşünmüş, esas sorunun Avrupa zihniyetiyle düşünemediğimizden kaynaklandığını söylemiştir.²¹⁴

Ona göre acilen çözülmesi gereken toplumun esas sorunları; yani tedenniyatın sebepleri, kadınlar meselesi, saltanat meselesi, fıkıh ve kelamda tebdil ve tadildir. ‘Celal Nuri aslında cezri bir yazardır. Kanunlarda ve devlet idaresinde köklü değişikliklerin yapılması gerektiğini makalelerinde ve kitaplarında ısrarla belirtmiştir.

²¹² Celal Nuri, T.İ s.73-75

²¹³ Celal Nuri, T.T.O s.164

²¹⁴ Haydar Kemal, a.g.e. s. 4

Savaş ortamında karşılaşılan sorunların “ emr-i bi'l mar'uf, nehy'i anil münker” ile çözümünü tavsiye eder.²¹⁵

Celal Nuri yaşadığı dönemin bir getirisi olarak geçirilen değişimin farkındadır. İlk dönemler dini, devletin bekasının en temel kaynağı olarak ümmetçi anlayışı savunurken; son dönemlerde ulusçu bir anlayışa kaymıştır. Ancak O'nun bu ulusçu anlayışı bile bir din temeli üzerine oturur. O, bunu şöyle ifade eder; “Önceleri din hissi, din gayreti millet ve vatan hissi ve gayretine galip idi. Fakat bugün ne denirse densin milliyet günüdür. Millet ve vatan her zamandan daha ziyade revaçtadır. Hiçbir zaman vatan ve millet fikri bugünkü kadar inkılâba meydan vermemiştir. Devletlere bugünkü şeklini veren milliyet fikridir. Bizde ise milliyet fikri ancak din fikri ile revaç bulabilir. Milliyet, dinin bir şekli olarak gösterilmelidir ki esas bulabilsin.”²¹⁶ Halbu ki, daha önceki ifadelerinde Osmanlı'nın imparatorluk özelliğinden bahsetmektedir. “Devleti Osmaniye'nin başka devletlere mukayese olmak üzere üç sıfatı vardır. Bunlar; Müslümanlık, Türklük, Osmanlılıktır. Bunlar devletimizi ikame eden üçayaktır. Bunlardan biri yok olacak olursa diğerleri beka bulmaz. Her ne vakit bunlardan birini diğerlerine tercih etmiş olsak aralarındaki intizam bozulmuş devletimizin başına felaketler gelmiştir.”²¹⁷

Celal Nuri, din devlet münasebetinde özellikle Gustave Le Bon'un yayımlandığında büyük ses getiren ‘ Kitleler Psikolojisi’ adlı eserinden etkilenmiştir. Le Bon'un savunduğu sosyal-psikolojiyi hemen, acilen ve özellikle din ile bütünleştirerek uygulama taraftarı olmuştur. Çünkü devir bekleme devri değil, bir an evvel terakki ve Batının teknolojisini yakalama devridir. Ancak ona göre topluma bunu anlatacak veya kabul ettirecek olan toplumun aydınları ve bilim adamlarıdır. Celal Nuri'nin bu düşüncesi, Gustave Le Bon'un ‘elitler’ olarak nitelediği bir grup tarafından topluma gerekirse zorla terakkiyi kabul ettirebilir, fikrinden kaynaklanmış olabilir. Çünkü Le Bon; “Kitlelere yön veren önderlerdir. İnsan topluluklarında önderler büyük rol oynar. Onun, iradesi fikirlerin gerçekleştiği ve teşekkül ettiği bir kaynak olur. Kitle çobanından

---

²¹⁵ Duymaz, Recep, a.g.e, s.27

²¹⁶ Celal Nuri, *Tarihi Tedenniyatı Osmani* s. 312

²¹⁷ Celal Nuri, a.g.e, s.300

vazgeçmeyen bir sürüdür.” der.²¹⁸ Dolayısıyla Celal Nuri, devleti dinin üzerin söz sahibi olarak görür. Bu yüzden dindeki yozlaşmaları gerekirse devlet kendi eliyle düzeltmelidir.

Gustave Le Bon’un toplumu değiştirecek elit sınıfını, yaşadığı devirde ‘İttihat ve Terakki’ olarak gören Celal Nuri, yönetimin İttihat ve Terakki’de olduğu 1913- 1918 tarihlerinde bu işin hükümetin görevi olduğunu ve hatta zorla bile yapılabileceğini savunmuştur. 1327 tarihli İttihat ve Terakki Kongresinde sunduğu muhtıradan bunu şöyle dile getirmiştir; “Bu tehlikelerden kurtulmak siyasi, içtimai, iktisadi, mali esarete giriftar olmamak için ıslahı nefis etmemiz gerektir. Bunun içinde kuvvetli bir hükümete malikiyetimiz farzı ayındır. Bu zaman da bu şartlar altında bizde her şey hükümet vasıtasıyla olabilir. Hatta efkârı umumiyyenin uyanması, ahalinin umuru siyasiyyeyi ve idareyi ele alması bile. Her şeyden önce hükümetin işe müdahalesi ile mümkündür. Çünkü Rus bir mareşalin dediği gibi; ‘terakki ve ıslahat aşağıdan yukarı gelmez, hükümet tarafından cebren ahaliye teklif olunur.’”²¹⁹

O’na göre bu toplumda umumi bir fikir oluşturmak da yine hükümetin görevidir. “Maalte’si altı yedi asırdan beri bir taraftan kendi başına hiç bir usule bağlı kalmadan, diğer taraftan fikirlerin ağızdan ağza nakille esaret altında olması bizde efkarı umumiyyenin neşvünemasına şiddetle mani olmuştur. Malum olduğu üzere tam manasıyla üç senede²²⁰ efkarı umumiye hasıl olmaz. Olsa da her nev’i ceryana kapılmak istidadında bulunur. Bizde efkarı umumiye tam manasıyla hala yoktur ve ahalide henüz teşkilata malik değildir ki, genel bir hükümet fikri ortaya koyabilsin.”²²¹

Celal Nuri bu efkar-ı umumiyyeyi oluştururken takip edilecek siyasetin dinen de uygun görülen model olacağını düşünür. “En güzel, en makul ve faydalı hükümet tarzı neyse İslam’ca makbul hukuki amme odur. İlim her ne ise, her nerede ise İslam’ın ilan ve kabul ettiği ilim odur. İlim ve fen gibi İslamiyet’te her dakika yeni bir eser tekâmül

---

²¹⁸ Le Bon, Gustave; *Kitleler Psikolojisi*, Hayat Yay. İst. 1997, s. 120

²¹⁹ Celal Nuri, *Muhtıra*, s. 39

²²⁰ İttihat ve Terakki yönetime geçeli üç sene olmuştu.

²²¹ Celal Nuri, *Muhtıra*, s. 43

etmelidir. Dini Muhammedi ancak böyle muhafaza olunabilir.”²²² Çünkü Celal Nuri’ye göre İslamiyet yalnız vicdana ait bir dinden ibaret değildir. İslamiyet bir dindir ama aynı zamanda bir tarzı hükümdür.²²³ Dolayısıyla din devletin yaptıklarını tasdik etmeli, devlet de dine aykırı hükümler vermemelidir.

---

²²² Celal Nuri, İttihad-ı İslam, s.68

²²³ Celal Nuri, a.g.e, s.58

II. BÖLÜM

CELAL NURİ'NİN TANRI ANLAYIŞI

Bu bölümde Celal Nuri'nin Tanrı hakkındaki görüşlerini incelemeye çalışacağız. Tanrı'nın varlığı ve mahiyeti ve Tanrı- alem münasebeti konularına değineceğiz. Bunun için öncelikle Celal Nuri'nin Tanrı tasavvurunun genel bir değerlendirmesini yapacağız.

1. Celal Nuri'nin Tanrı Anlayışına Genel Bir Bakış

Genel bir ifade ile 'teizm' olarak nitelendirilen 'tanrı inancılığı' yaşayan üç büyük dinin (Yahudilik, hristiyanlık ve İslamiyet) inanç yapısının ana unsurudur. Buna göre Tanrı her şeye kadir, her şeyi bilen ve salt iyi olan aşkın manevi bir varlıktır.²²⁴ "Tanrı problemi, sistematik felsefenin ontoloji bölümünün en önemli kısmını meydana getirdiği gibi, bilgi ve ahlak felsefesinin de konuları arasına girmiş olup, genel anlamda "dinin felsefi açıdan ele alınması" ya da " din hakkında bir düşünme ve tartışma" olan din felsefesinin de ana problemlerinden biridir. Hatta denilebilir ki, tanrı problemi, din felsefesinin meseleleri arasından çıkarıldığı zaman bu felsefe, büyük bir boşluk içermekte, belki de bu şekliyle din felsefesi sayılması için önemli bir unsurundan yoksun bulunmuş olacaktır."²²⁵ Acaba Celal Nuri bu konuda ne düşünmektedir? Celal Nuri, Baha Tevfik gibi de Tanrı'yı inkâr etmemiştir. Bu yüzden en çok da materyalizmle İslamı birleştirme çabasında 'yaratıcı' mevzuunu nasıl açıkladığı dikkatimizi çekmiştir. Şimdi buna genel olarak bakmaya çalışacağız.

Celal Nuri, bir olan yaratıcıyı kabul etmiştir. Ancak klasik akaidin kabul ettiği şekliyle Tanrı'nın sıfat ve isimleriyle bilinebileceği anlayışından farklı olarak Tanrı'nın bilinemezliğini öne çıkarmıştır. "Vacibül vücudun nasıl bir remzi ekmeiyet olduğunu bilemeyiz. O'nu, zatı madde ve zatı kuvvenin ebediyet ve ezeliyetini, yaratılmadıklarını kabul ile onların üstünde bir esas olarak telakki etmeliyiz. Vacibül vücud bizatihi

²²⁴ M. Peterson,W. Haksel, *Akıl ve İnanç*, terc: Rahim Acar, Küre yay. 2009 İstanbul, s 68

²²⁵ Dalkılıç, Bayram, Bertrant Russell, *Kendözü Yay.Konya 2000*, sf. 45

sabitedir.”²²⁶ Celal Nuri'nin hakikati (ilmi) ikiye ayırdığını daha önce de söylemiştik. Bunlar insan zihninin bilebileceği kısım birde bilemeyeceği kısım olarak ikiye ayrılıyordu ve şöyle diyordu; “Bir, akli beşerin ihata edeceği kısım vardır ki buna “ma'lum” zemini denir. Bir de aynı aklın alamayacağı hakikatler vardır ki buna da “nama'lum” zemin denir.”²²⁷ İşte Celal Nuri Tanrı'nın bu bilinemez saha dahilinde olduğunu, önemli olanın O'nu anlamak değil, O'na inanmak olduğunu vurgulamıştır.

Celal Nuri Tanrı'yla ilgili düşüncelerini aktarmadan önce tarih boyunca farklı dinlerin, farklı insanların Tanrı'yı nasıl düşündüklerini anlatmıştır. Buna göre; herkes özellikle Hıristiyanlık Tanrı'yı insan suretinde tahayyül etmiştir.²²⁸ O'na göre bizim akaidimiz de iyice incelenirse Zat-ı Bari'ye atfedilen sıfatlar hep insanda da bulunan sıfatlardır. Yalnız bu sıfatlar Tanrı'da kemal derecesindedir.²²⁹ Dikkat edilirse Celal Nuri din felsefesinin önemli bir tartışması olan bu konuya üstü kapalı bir şekilde değinmiştir. Celal Nuri Tanrı'yı bu şekilde algılamının izahını şöyle yapar. “Buna fende ‘antropomorfizm’ derler. Na-malumu insanlar anlayamayacaklarından onu daima kendilerine benzetirler.”²³⁰

Celal Nuri, yaratıcı gibi şunların da bilinemezler olduğunu savunmuştur. “Zaman, mekân sonsuzluk vücut, mevcut bunlar bizim anlayamayacağımız kısımdadır. Mevcut nasıl mevcuttur? Zamanın neden başlangıcı sonu yoktur? Zaman nedir? Cisim nedir? Kuvvet nedir? Hiçbir felsefe hiçbir hâkim bunlara esaslı bir açıklama yapamamışlardır. Bunlar aklın haricindedir. Akıl bunların içindedir.”²³¹ Dolayısıyla Celal Nuri, akıl; içinde bulunduğu bir alanın sınırlarını ve mahiyetini kavrayamaz demiştir. Celal Nuri Tanrı'yı ‘bilinemezler sahası’nın merkezi noktası kabul eder. Dolayısıyla O'nun varlığını tam manasıyla bilebilmek pek de mümkün değildir.²³²

---

²²⁶ Celal Nuri, T.İ sf 118-120

²²⁷ Celal Nuri, T.İ. s.113

²²⁸ Celal Nuri, T.İ. s.108

²²⁹ Celal Nuri, T.İ.s.109

²³⁰ Celal Nuri, T.İ.s.109

²³¹ Celal Nuri, T.İ.s.114

²³² Celal Nuri, T.İ.s.31

2. Celal Nuri'de Tanrı'nın Varlığı ve Mahiyeti

Celal Nuri, akaitçilerin Allah'ı sıfatlarıyla tavsif ederken, hep insani özelliklerden yola çıkarak açıklama yapmalarına dikkat çekmiştir. Çünkü O'na göre, insanların mütelaları kendi tasavvurları dışına çıkamaz. İslam, Allah'ı şekli bir anlayışla açıklamaz, ancak akaitçiler insandaki sıfatların kemal derecesiyle, yaratıcıyı açıklamaya çalışmışlardır. "Bizim akaitçilerimiz Allah telakkisini Hıristiyanlık ve putperestlikteki gibi bir şekli anlayıştan arındırmışlar ama iyice incelenir ve dikkat edilirse yine tahayyül edilen Vacibu'l-Vucud aşağı yukarı insan şeklindedir."²³³ Celal Nuri bu yüzden yaratıcının tasavvurunun mümkün olmadığını, bundan sonra da olamayacağını, bu sahanın bilinemezler sahası içinde olduğu görüşündedir.

O'na göre "Vacibu'l-vücut, İslam nazarında tabii kanunları keyfince değiştirir bir 'şahıs' değildir. Zaten ekmel ve tam olan kavanin-i tabiiyyenin değiştirilmesi bir noksanlıktır. Hâlbuki İslamiyet'çe Zat-ı Bari remzi ekmeiyet olduğundan ona böyle şeyler isnat etmek safsata ve bühtan olur. Allah müslümanca, felsefeyi asriyyenin gösterdiği 'incom naissable' (bilinemez saha) dir. Ve İslamiyet-i hakikiye ona bir şekli âdemi vermez."²³⁴ O maddeci düşünürlerin ebedilik ve sonsuzluk kavramlarını ispat etme iddiasında olmadıklarını, sadece Hıristiyanlığın kabul ettiği yaratıcıyı ortadan kaldırdıklarını söyler. Dolayısıyla materyalizmin İslam'ın kabul ettiği yaratıcıyla bir problemi yoktur. Ancak Celal Nuri, Allah'ı deist bir anlayışla anlamak istemiştir.

Bizim için zaman ve mekânın sonsuzluğunu tasavvur etmek imkânsızdır. Bundan daha imkânsız olan ise kâinata sınır tahayyül etmektir.²³⁵ O, bunları şöyle ifade eder; "İslamiyet'te Sırrı Azimin kudretini, uluvviyetini takdir ve bunun hallinin mümkün olduğunu ilan eden bir meslek hikemi yoktur. Zaten de olamaz. İslamiyet Vacibu'l-Vücut'un tarifi mümkün olmadığını bildirmekle Hıristiyanlık gibi Allah'ı şekli insaniyyede gösteren dinlerin çok üstüne çıkmıştır. Zaten bu mesele hiçbir vakit hal

---

²³³ Celal Nuri, T.İ.s.109

²³⁴ Celal Nuri, T.İ. s.31

²³⁵ Akgün, Mehmet, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Ank., 1988, s.351

olunamayacaktır. Bu hususta pek cesurane bir kehanette bulunabiliriz; aslen Vacibu'l-Vücut anlaşılamayacaktır. Zaten felsefeyi İslamiyye 'Vacibul Vücut' ve 'Zati Bari' terkiplerini tedvin ile bu hakikati ilan etmiştir."²³⁶ Yani bu terkiplerin kendileri bilinemezliği içerir.

Celal Nuri, İbn Rüşd'ün 'Tanrı Telakkisi'ne katılmıştır. Celal Nuri'nin Tanrı düşüncesinde de 'tekâmül' ana noktayı teşkil eder. Bu ana nokta sebebiyle O, ittisali kabul etmiştir. Ona göre, ittisale riyazet ile ulaşılmaz bu yüzden mutasavvıfları eleştirir. Mutasavvıfların geldikleri nokta Ene'l-Hakk'la cinnet noktasıdır. İttisale ancak ilim ile ulaşılır. Zihni duygular kemale erişince insan da tekâmül eder. İşte o zaman insan Zat-ı Bari'ye ulaşır.²³⁷

Yukarıdaki açıklamalardan Celal Nuri'nin ontolojik bir birliğin olamayacağını ancak epistemolojik ve psikolojik bir bütünlüğün olabileceğini savunduğunu söyleyebiliriz. Görüldüğü gibi Celal Nuri'nin Tanrı düşüncesi tekâmül kanununa göre şekillenmiştir. Celal Nuri'nin etkilendiği filozoflar arasında İbn Rüşd'ü de saymıştık. İşte İleri'nin bu tekâmül anlayışı İbn Rüşd' ten kaynaklanır. Celal Nuri şöyle der; "Kâinatın menşei (oluşumu) hakkında İbn Rüşd diyor ki; iki fikir vardır. Birinciye göre kâinat tekâmül ile izah edilebilir. İkinciye göre ise "yaratılışla" izah edilebilir. Tekâmül nazariyesine göre şeyler birbirinden çıkmıştır. Burada Saik'in rolü eşyadan birini diğerinden çıkarmaktır. Binaenaleyh Saik 'fiil-i muharriktir.' Hâlbuki ikinciler derler ki Saik maddeyi vücuda getirir. Bunun içinde O'nun önceden bir maddeye ihtiyacı yoktur. Yani yoktan var etmiştir."²³⁸ Celal Nuri yoktan var etmeyi kabul etmeyerek, kainatın oluşumunu tekamülle açıklamıştır.

Celal Nuri Tanrı bilinemez derken, inkârına da yol açmak da istemez. O, bu konuda da şöyle der; "Asıl maharet Vacibu'l-Vücut'u anlamaya çalışmak değil, hakikatine imandır. Cenab-ı Hak tarifi mümkün olmayandır. Hiçbir cümle onu ifade edemez. Zati gibi sıfatı da insan zekâsının ihatasından çok uzaktır. Vacibü'l-Vücut'u

---

²³⁶ Celal Nuri, T.İ., s.35

²³⁷ Celal Nuri, T.İ.s. 98

²³⁸ Celal Nuri, T.İ., s. 94-95

bilinemez diye inkâra ve yahut bunu delil ile ispata kadir değilim. Bin bir delil ile Vacibül Vücut'u ispata kalkışanlar ne kadar beyhude ne kadar boş uğraşmışlardır”²³⁹ Hatta Celal Nuri'ye göre bu konuda uzun uzun deliller ortaya koymak akaidi bozar.²⁴⁰ O halde Celal Nuriye göre Tanrı, tarife gelmez, tanımlanamaz, mahiyeti bilinemezdir.

Celal Nuri Vacib'ul Vucud'un sıfatı selbiye ile hiç anlaşılamayacağını da söylemiştir. O'na göre, “ Sıfat'ı selbiyeye gelince Hak Teala araz, cisim, cevher, bazı cüzlerden müterekkip ve sonlu değildir. Mahiyetle, keyfiyetle vasıflandırılmaz. Hiçbir mekânda oturur değildir. Üzerine zaman cari olmaz. Kendisine benzer bir şey yoktur. Hiç bir şey ilminin ve kudretinin dışında değildir. Kudret-i eseri vahidden ziyadeye tağlik etmez de değildir. Zat-ı İlahisini bilmez de değildir. Bunları anladık fakat evsafi selbiyye hiçbir mana ifade etmez. Selb (nefy ve inkar) ile bir şey tarif ve tasvir olunamaz. Aksine mutezileyi red için tertip edilen selbiyye Vacib'ul Vucud'u inkara kadar gider.”²⁴¹

Celal Nuri Allah'ı remz-i ekmeliyet olarak kabul etmiştir. Allah'ın insan şeklinde telakki edilmesine karşı çıkmıştır. Çünkü O'na göre, Allah şu yazıları yazana benzemez, onun gibi şahsiyete haiz değildir. Yazıları yazan gibi kendisini idrak eden değildir. Bu şekildeki Allah'a kendisinin inanamayacağını söyler. Ona göre Allah tarif edilemez. O, kâinatı kuşatan Yüce BİR'dir.²⁴²

Görüldüğü gibi Celal Nuri'nin Tanrı anlayışı açık ve seçik değildir. Bir yerde Tanrı'nın varlığını kabul etmenin önemine vurgu yaparken diğer tarafta inkâra da yakın durmaktadır. Tanrı'yı, kendi yaptığı tarife uygunsa kabul edebileceğini söylemektedir. Böyle bir Tanrı'yla münasebeti de tabî ki kendi anlayışa uygun şekilde açıklamıştır.

---

²³⁹ Celal Nuri, T.İ. ,s.117

²⁴⁰ Celal Nuri. T.İ.s.118

²⁴¹ Celal Nuri, T.İ. , s.110

²⁴² Celal Nuri, T.İ. s. 115

3. Celal Nuri'de Tanrı –Alem –İnsan Münasebeti

Celal Nuri âlemin cüzlerinin bütünüyle yaratılmış olduğu, çünkü ayan(görünürlük) ve araz(nitelik)dan ibaret olduğu iddiasına karşı çıkar ve sorar; 'neden bir şey ayan ve arazdan ibaret olmakla yaratılmış olsun.'²⁴³ Celal Nuri akaitçilerin ayanı; cisim ve cevher olarak, dolayısıyla hadis olduğunu kabul etmelerini anlar ama niçin cisim ve cevherin hadis olduğunu anlayamadığını söylemektedir.²⁴⁴ Celal Nuri'nin evrene bakışı materyalist olduğu için elbette maddecidir, bütünseldir.

Celal Nuri'ye göre âlemin birden bire oluştuğunu (yaratmayı) kabul bir anlamda evrendeki kuvvetin esası olan Tanrı'nın âlemle ilişkisini kesmedir. Çünkü varlıkta esas olan sürekliliktir. Celal Nuri bu bilinen mevcut âlemden önce de maddenin olduğunu belki bizim bilemeyeceğimiz biçimde olduğunu düşünür. Bugünkü şekline dönüşmesine ise 'yaratma' demektedir.²⁴⁵

Celal Nuri, yaratmayı yok iken var etme anlamında kabul etmez. Çünkü ona göre madde ezeldir ve âlem yoktan var edilmiş olamaz. Maddiyun nazariyesine göre mevcudat bizatihi mevcuttur. Bütün hadisat kadim sebeplere ve değişmez kanunlara tabidir.²⁴⁶ Akaitçilerin yaratmayı açıklamak için yaptıkları açıklama da onu tatmin etmemiştir. Celal Nuri "Sükûndan sonra hareket, hareketten sonra sükûn, karanlıktan sonra aydınlık aydınlıktan sonra karanlık gelmesi beyazın siyaha siyahın beyaza dönüşmesi âlemin yaratılmış olmasını açıklamaz" der.²⁴⁷ Çünkü ona göre varlıkta 'inkılap' yaratma demek değildir. Kuvvet, varlığın tekâmül ve değişim ile bir mahiyetten diğere dönüşmesidir. Madde de böyledir."²⁴⁸

Celal Nuri'ye göre âlemin yaratılmış olduğunu kabul işi iyice zorlaştırmak, çatalaştırmaktır.²⁴⁹ Çünkü böylece mahiyetini asla kavrayamayacağımız bir alanın içine

---

²⁴³ Celal Nuri, T.İ. s 112

²⁴⁴ Celal Nuri, T.İ, s.112

²⁴⁵ Celal Nuri, T.İ. s.39

²⁴⁶ Celal Nuri, T.İ. s. 40

²⁴⁷ Celal Nuri, T.İ. s.113

²⁴⁸ Celal Nuri, T.İ. s.113

²⁴⁹ Celal Nuri, T.İ. s.112

girilmiş olur. Celal Nuri, cisimler ve cevherlerin de neden yaratılmış kabul edildiğini anlayamaz ve sorar? Hâlbuki âlemden hiçbir hareket sonradan olmuş değildir. Onu onun müessiri onu da onun müessiri meydana getirmiştir. Bu yüzden Celal Nuri birden bire sebepsiz, vesilesiz, müessirsiz, kuvvetsiz, hareket yoktur olamaz demiştir.²⁵⁰ Celal Nuri, sebepler silsilesini kabul eder ama burada İslam filozoflarının açıkladığı şekliyle *ilk sebebi* Tanrı olarak kabul etmez. Daha doğrusu O'na göre *ilk sebep* yoktur. Hareket ve dolayısıyla kuvvet ezeli olarak bir sebeplilik içindedir. Zaten bu yüzden de madde ezeldir.

O'na göre, “Âlemin yaratıcısı birdir. Şahsiyeti insaniye de birdir. Nefsi natıka da birdir. Yaratıcı kadimdir. Hâlbuki madde ve kuvvet de kadimdir. Zaten hadis bir şey tasavvur edilemez. Yokluk yoktur. Hiçbir şeyin başından yokluk geçmemiştir. Cenabı Hak Hayy'dır. İnsan da hayy'dır. Eski akaitçiler insandaki her sıfatı kemal derecesinde yaratıcıda görmüşlerdir. Bunlardan başka Vacibu'l-Vucud da sıfat görememişlerdir. Çünkü mütelaları o vafaya geçememişlerdir. “Allah âlimdir” derken insandaki ilim sıfatının nihai noktasını kastetmektedirler. O, semidir, basirdir. Biz de bir miktar semi ve basiriz. Zorlama ile bir şey tarif tasvir olunamaz. Akaitçiler muhaddislerden etkilenecek hilkat ve tekvini anlamayıp garip bir tefsire kalkışmışlardır. Hâlbuki tekvin'den murat; madde ve kuvvetin şekil değiştirerek hali hazırdaki âlemin oluşumuna vesile olmasıdır. Yoksa bir müddet önce hiçbir şey yoktu, madde ve kuvvet de yoktu da sonra birden bire oluverdi demek değildir.”²⁵¹

Celal Nuri âlemin yokluktan var edildiği görüşünü benimsememektedir. Ona göre hiçbir kuvvetin akaitçilerin dediği gibi, his ile müşahede edilebilecek şekilde yoktan var edilmesi görülmüş şeylerden değildir. Madde ve kuvvet; tekâmül ve değişme ile bir şekilden başka bir şekle girer. Maddiyun nazariyesine göre mevcudat bizatihi mevcuttur. Bütün hadisat kadim sebeplere ve değişmez kanunlara tabidir.²⁵² Madde ve kuvvet; cismin ve ruhun yani düalizmin yerine geçecektir.²⁵³ Celal Nuri, ruhdan daha

---

²⁵⁰ Celal Nuri, T.İ.s.113

²⁵¹ Celal Nuri, T.İ. s. 111

²⁵² Celal Nuri, T.İ.s.40

²⁵³ Celal Nuri, T.İ, s.30

çok kuvvetten söz etmiştir. Kuvveti, ezeli olarak nitelemesi, onu ruhi bir özellik gibi gördüğünü düşündürmektedir.

4. Madde ve Ruh Görüşü

Giriş bölümümüzde Celal Nuri'nin madde ve kuvvete ait düşüncelerini vermiştik. Buna göre O maddeyi de kuvveti de ezeli kabul etmektedir. O, varlığı var kılanın ruh değil, kuvvet olduğunu düşünür.

Celal Nuri, ruhun metafizik bir kavram olmadığını, spiritüalistlerin böyle bir görüşü benimsemeleri dolayısıyla felsefi meslekler arasında karışıklıklar meydana geldiğini söyler. Ona göre, bütün ruhi fiiller, duyular, hisler hepsinin merkezi dimağdaki sincabi²⁵⁴ maddedir. Yani bunları oluşturan beyindir. Dolayısıyla ruh denilen şey beynin bir tür düşünüş biçimidir.

Celal Nuri ruh konusunu spiritizm eleştirisiyle birlikte açıklar. 'Spiritizm; bir şekil dolandırıcılığıdır. Bazı cahil ve saf adamların teselli ihtiyaçları, bazılarının karışık meselelere aradıkları cevaplar spiritizmi bir şekle sokmuştur.'²⁵⁵ Bu konuda da dikkat çektiği nokta ruhun tam olarak bilinemeyeceğidir. "Ruh esrarlı bir şeydir. Özellikle birçok meselenin henüz anlaşılamaması, rüya, ölüm denilen mefhumların bir meçhullük örtüsü ile kapalı olması asrımızda spiritizme revaç vermiştir. Ruhlar gölge gibi hatta buna benzer bir takım şekillerdir."²⁵⁶

Celal Nuri ruhun bilinemezliğini vurgular, ancak gelişen bilimin ileride bir zamanda ruhun mahiyetini bilimsel deneylerle ortaya koyabileceğinin düşünür. "Ruh bir son bulmaz bir hazinedir. Daha ruhu ölçemiyoruz, tartamıyoruz. Fakat bunun bir şeyin tabiiyi olduğunu, tabii bir kanuna bağlı olduğunu pek ala biliyoruz. Ruhun bizce bazı meçhul tecelliyatı olabilir. Ancak belki maddenin hareketi ile bazı şeyler kabul

---

²⁵⁴ Beynin Gri renkteki dış kabuk kısmı

²⁵⁵ Celal Nuri, T.İ.s.60

²⁵⁶ Celal Nuri, T.İ.,s.54

edilebilir. İstikbalde ihtimaldir ki ruhdan ruha telsiz telgraf bile yapılabilir.”²⁵⁷ O, bunu yine en iyi şekilde bilimin anlayacağını savunur. “İnsanlığın ruh yapısını kavrama emeğini en doğru değerlendiren günümüzün bilimiyle hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalardır.”²⁵⁸ Celal Nuri ruh denilen şeyi bir muamma olmaktan çıkaracak şeyin beynin gri kısmındaki hücreler içindeki odacıkların incelenmesi olduğunu savunur.²⁵⁹

Celal Nuri'nin ruhu materyalizm düşüncesi içinde açıklamaya çalışması ilginçtir. O'na göre ruh da tekamül sonucu oluşmuştur. “İnsanı hayvandan ayıran temel varlığın ruh olduğunda, günümüzün uzmanlık alanları ne olursa olsun tüm bilim adamları birleşiyorlar. Ruhun ilkellikten çıkışı ve bugünkü gelişmişliğe erişi, başlıca iki kaynağa dayanmıştır. Birincisi kişinin bilim, kültür düzeyinin irade tercihi, ikincisi yaşadığı dünyanın doğal şartlarından kopmasına ve ayrılmasına imkân olmayan ruhsal gerçeklerdir. İnsan kişiliği bir çeşit labirenttir. Bu uzun, karmaşık, sisli yol; başlangıcı meçhul geçmişin geçit resmidir. İster istemez etkisi altındayız. Ret hakkımız olmadan veraset hakkını yürütür. Ebedi olan ruh böylesine veraset içinde varlığını sürdürür. Ruhun idrak içindeki varlığı akıl ve mantıktan esinlenir ve toplumların ulaştıkları düzeyi sergiler. İnsanlığın gerçek tarihi de bu bölümdedir. Darwin teorisine göre ilk hücre nasıl gelişe gelişe insan çıkmışsa, ruh da başlangıcı bilinmez geçmişten günümüze gelişmiş, süzölmüş, törpülenmiş, sonunda İslamiyet'e ulaşmıştır.”²⁶⁰

Celal Nuri ruhu inkar etmez ancak mahiyetini maddeci bir anlayışla açıklar. “Özetle ruh kelimesi bir kemiyeti hakikiye ifade etmez. Bu beynin bütün hareket ve icraatını sinir sistemini faaliyetini ifade için konulmuş bir lafz-ı camittir. Ruh kelimesi bütün ruhi hayatı yani alelumum vezaifi asabiyeyi ihtiva eder. Fikir ise, aksine sadece fiiliyatı zihniyeyi alakadar eder. Onun da merkezinde beyindeki gri kabuk tabakası vardır ki bunun için hayvanlarda da ruh olduğunun kanısındayız.”²⁶¹

---

²⁵⁷ Celal Nuri, T.İ, s 58

²⁵⁸ Celal Nuri, *Hatemül Enbiya*, s.229

²⁵⁹ Bolay, S. Hayri; *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, s. 115

²⁶⁰ Celal Nuri, *Hatemül Enbiya*, s.198

²⁶¹ Celal Nuri, T.İ.s.46

Celal Nuri ruhun maddeden ayrı varlığını kabul etmez. Her şeyin özünde madde olduğu gibi ruhun varlığını mümkün kılan da ancak maddedir. “Ruhun ancak bütün bütün muayyen ve maddi uzviyet ile münasebeti olabilir, başka hiçbir yerde bulunmaz ve buna da ancak canlıda rastlanabilir. Kezalik hayat, müfekkire (düşünme gücü) maddenin özel bir şeklidir. Beyni meydana getiren maddenin hareketi nasıl oluyor da vicdanı doğuruyor. Bunu şimdi bilmediğimiz gibi hiçbir vakitte bilemeyeceğiz.”²⁶² Maddeden ayrı bir ruh düşünmez. Dolayısıyla ruh da madde gibi ebedidir. Madde ve ruhun ebedi olduğunu savunan Celal Nuri, ölümü sadece bir değişim ve dönüşüm olarak tanımlar.

---

²⁶² Celal Nuri, T.İ, s. 44

SONUÇ

Celal Nuri İleri oldukça değişik düşüncelere sahip bir hayat sürmüştür. Bu özelliklerden dolayı, O'nu, Cumhuriyet dönemi aydınları için kullanılan sınıflamalardan birine dâhil etmek oldukça zordur. Ancak bu çok yönlü kişiliği O'nun aynı zamanda farklı felsefi akımlar içerisine dahil edilmesine de sebep olmuştur. Bir taraftan Cumhuriyet dönemi Türk düşünce tarihinde materyalistlerin içinde sayılırken, -ki kendisinin bu tür bir sınıflamadan hoşlanmadığı söylenebilir- diğer taraftan İttihad-ı İslam eseriyle İslamcılar arasında sayılabilir. Gençlik döneminde saltanat ve hilafet yanlısıyken, son dönemlerinde Cumhuriyetin mimarları arasına katılanlardan olduğunu söyleyebiliriz.

Bununla beraber yaşadığı dönemde felsefe; canlı ve hayatın içinde olmasa da Celal Nuri küçük yaştan itibaren sahip olduğu zekâsıyla beslediği derin mülahazalarını toplumun köklü felsefi geleneğiyle besleyerek eserlerinde yansıtmıştır. Yaşadığı dönem bir açıdan baktığımızda pek çok fikir ve siyaset hareketinin ortaya çıktığı verimli mümbit bir devir, diğer bir açıdan tam bir keşmekeş ve fikri bunalımın yaşandığı bir dönemdir.

Celal Nuri'nin düşünce dünyası yaşadığı devrin çalkantılı olaylarının akışına uygun olarak değişiklikler gösterir. O'ndaki bu değişim o dönemdeki her aydının yaşadığı bir çıkmazdır. İlk dönemler İttihad ve Terakki üyesiyken, bu grubun fiilen ortadan kalkmasından sonra tam bir hilafet ve saltanat yanlısı olarak gözüktür. Ancak hilafet ve saltanattan ümit ettiğini bulamayan Celal Nuri, kurtuluş için tek yol olarak gördüğü batı çizgisine kaymıştır. İstanbul'un işgalinden sonra gönderildiği Malta sürgünü dönüşü Gelibolu milletvekili sıfatıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisine girdikten sonra artık ölümüne kadar değiştirmeyeceği siyasi yolunu bulmuş olur ve Mustafa Kemal Paşa'nın yanında yerini almıştır. Kısa sürede Kanun-i Esasi Encümeni raportörlüğüne seçilerek Milli Mücadeleye yön veren şahsiyetler arasında yer alır.

Celal Nuri'nin siyasi hayatında yaşadığı bu değişim doğrudan eserlerinde görülebilir. Ayrıca Celal Nuri hangi fikri savunuyor olursa olsun her devirde düşüncelerini dinden ve toplumdan ayrı tutmamıştır. Dolayısıyla din O'nun düşünce dünyasının en temel unsurudur. O, dinsiz bir toplum düşünemez. Ciddi eleştirilere maruz kaldığı materyalizm savunmasında bile materyalizmle İslamı bağdaştırmaya çalışmıştır.

Celal Nuri'nin, Cumhuriyet dönemi pozitivist, materyalist bir filozof olduğunu söyleyebiliriz. Din anlayışında da materyalist bir tavır sergilemektedir. Celal Nuri'nin din konusunda ki fikirleri, etkisinde kaldığı pozitivism ve özellikle materyalimin gölgesinde yer alır. Ancak O bunlardan etkilenirken dini Abdullah Cevdet veya Baha Tevfik gibi bir kenara bırakmamıştır. Celal Nuri için din sosyolojik bir olgudur. Kendisinin İslam'la materyalizmi birleştirmedeki gayreti gerçekten ilginç ve tutarlıdır. Tanrı anlayışı biraz muğlaktır ancak açıkça Tanrı'yı inkar etmemiştir. Tanrı O'nun için inkarı mümkün olmayan ama tam olarak hiçbir zaman bilinemeyecek olandır.

Bu çalışma vesilesiyle ilk dönem Cumhuriyet aydınlarından olan Celal Nuri İleri'nin de bu konuda ne kadar geniş mülahazalarda bulunduğunu görmüş olduk. Ve bir kez daha anlaşılmıştır ki din bu toplumu şekillendiren unsurların(gelenek, bilim, felsefe, tarih v.s) her birinde yer alan, esaslı bir unsurdur. Umarız bu çalışma yakın tarihin din anlayışını kavramaya küçük de olsa bir katkı sağlar.

BİBLİYOGRAFYA

A- CELAL NURİ İLERİ'Nİ NESERLERİ

- Celal Nuri**, Coğrafya-yı Tarih-i Mülk-i Rum, Cemiyet Kütüphanesi, İst. 1917
- _____, Devlet ve Meclis Hakkında Musahabeler, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1932.
- _____, Harpten Sonra Türkleri Yükseltelim, Orhaniye Matbaası, 1917
- _____, Hatem'ül Enbiya, Yeni Osmanlı Matbaası, İst. 1936
- _____, Hatem'ül Enbiya, Aksoy Yay. İst. 1998, çev. Cemal Kutay
- _____, Havaici Kanuniyyemiz, İctihad Matbaası, İst. 1936
- Selanik Muhtırası, Osmanlı Şirketi Matbaası, İst.1922
- _____, İlel-i Ahlakıyyemiz, Yeni Osmanlı matbaası, İst. 1936
- _____, İttihad-ı İslam, Yeni Osmanlı Matbaası, İst. 1331
- _____, İştirak Etmediğimiz Hareket, Cemiyet Kütüphanesi, İst. 1917
- _____, Kadınlarımız, Matbaa-ı İctihad, İst.1936
- _____, Kara Tehlike, Dersaadet matbaası, İst. 1936
- _____,Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukuk-u Düvel, Osmanlı Şirketi Matbaası, İst. 1936
- _____, Kutup MUSAHEBELERİ, Yeni Osmanlı Matbaası, İst. h.1331,
- _____, Mukadderat-ı Tarihiye, İctihad Matbaası, İst. 1936
- _____, Müslümanlara, Türklere Hakaret Düşmanlara Riayet ve Muhabbet, Kader Matbaası, İst. 1936
- _____, Taç Giyen Millet, Cihan Biraderler Matbaası, İst. 1339
- _____, Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye, Yeni Osmanlı Matbaası, İst. 1936
- _____, Tarih-i İstikbal, yeni Osmanlı Matbaası, İst. 1936
- _____, Türk Devrimi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, çev.Özer Ozankaya
- _____, Türkçemiz, Matba-ı Orhaniye, İst. 1936
- _____, Türk İnkılâbı, Ahmet Kamil Matbaası, İst., 1926

B-DİĞER KAYNAKLAR

- **Adıvar, A. Adnan**, Tarih Boyunca İlim ve Din, Remzi Kitapevi, İst.1969 2. basım,
- Akçura, Yusuf**; Üç Tarzı Siyaset, Boğaziçi Yay. İst. 1995
- Akgün, Mehmet**; Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Ank. 1988
- Arslan Ahmet**, İlk Çağ Felsefesi Tarihi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İst. 2006
- Aydın, Mahir**; Uygarlık Çatışmasında Türkiye, Ulus Yay. ist. 2004
- Aydın, Mehmet**; Din Felsefesi, Dokuz Eylül Üniv. Yay. İzmir 1990
- Bağcı, Rıza**; Baha Tevfik'in Hayatı Edebi ve Felsefi Eserleri üzerinde Bir Araştırma, Kaynak yay. İzmir, 1996
- Bhaskar, Roy**; Marxist Düşünce Sözlüğü, Çev: Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul 1993
- Bolay, S. Hayri**, Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi, Akçağ Yay.Ankara, T.Y.
- Büchner, Ludwig**; Madde ve Kuvvet, Osmanlı Şirketi matbaası, İst. T.Y.
- Demir, Ahmet İshak**; Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam'a Bakışı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004
- Doğan, Atilla**, Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm, İst. Bilgi Üni. Yay. İst.2006
- Duymaz, Recep**, Celal Nuri İleri ve Atı Gazetesi, Mar. Üni. SBE, Türk dili ve Edebiyatı Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İst.1991
- Dalkılıç, Bayram**; Yirminci Asırda Bir Ateist Bertrant Russell, Kendözü Yay. Konya 2000
- Erdem, Hüsameddin**, Din- Felsefe Münasebeti, Sebat Matb. Konya 1999
- _____; İlkçağ Felsefesi Tarihi, Sebat Matb. Konya 1993
- _____; Bazı Felsefe Meseleleri, Hü-Er Yay. Konya 1999
- Firuzabadi**, Kamus Tercümesi, terc.Asım Efendi, Cemal Efendi Matb. İst. H.1304
- Hançerlioğlu, Orhan**, Felsefe Ansiklopedisi, Remzi Kitapevi, İst.1978

- Hançerlioğlu, Orhan**, Düşünce Tarihi, Remzi Kitabevi, İst. 1974
- Hanioğlu, Şükrü**, Osmanlıdan Cumhuriyete Zihniyet, Siyaset ve Tarih, Bağlam Yay. İst. 2006
- _____, Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet, Üçdal Neşriyat, İst. T.Y.
- _____, Kanuni Esasiden Askeri Müdahaleye II. Meşrutiyet, Zaman Kitap, İst. 2008
- Haydar Kemal**, Tarih-i İstikbal Münasebeti İle Celal Nuri Bey, Yeni Osmanlı Matbaası, İst. 1913
- Kanar, Mehmet**, Arapça-Türkçe Sözlük, Say Yay. İst. 2009,
- Kara, İsmail**, Cumhuriyet Türkiye'sinde bir Mesele Olarak İslam, Dergah Yay. İstanbul 2008
- _____, İslamcıların Siyasi Görüşleri, İz Yay.İst.1994
- Karakuş, Rahmi**, Felsefe Serüvenimiz, Seyran Kitap, İstanbul 1995
- Kemal, Haydar**, Tarih-i İstikbal Münasebeti ile Celal Nuri Bey, Yeni Osmanlı Matbaası, İst. 1913
- Korlaelçi, Murtaza**, Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi, Hece Yay. Ank. 2002
- Kutay, Cemal**, Tarih Önünde İslam Peygamberi (2.baskı). İstanbul: Aksoy Yay. İst. 1998
- Le Bon, Gustave**; Kitleler Psikolojisi, Hayat yay. İst. 1997
- Mansur Ali Nasif**, et-Tac, Eser Kitabevi, İst.1976
- Mardin, Şerif**; Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, İst.1996
- Motono, Baron**; Bir Zekayı Feyyaz Dr. Gustave Le Bon'un İlim ve Tefekkür Aleminde Gördüğü İş, çev: Abdullah Cevdet, Necm-i İstikbal Matb. İst.1925
- M. Peterson,W. Haksel**, Akıl ve İnanç: Din Felsefesine Giriş, terc:Rahim Acar, Küre Yay. İstanbul, 2009
- Okay, Orhan**; İlk Türk Pozitivist ve Naturalisti Beşir Fuad, Dergah yay.İst. t.y.
- Özlem, Doğan(çev.)** Günümüzde Felsefe Disiplinleri, Ara Yay. İst. 1990
- Taylan Necip**, İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri, İFAV Yay. İst. 1994
- Tunaya, Tarık Zafer**, Türkiye'nin Siyasal Hayatında Batılılaşma Hareketleri, Yedigün Matbaası, İst. 1960

- Türköne, Mümtaz'er**; Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu, İletişim Yay. İst. 1991
- Weber, Alfred**; Felsefe Tarihi, Sosyal Yayınları, İst. 1991

C- ANSİKLOPEDİ, DERGİ, SÖZLÜK VE İNTERNET SAYFASI

- Cevzci, Ahmet**; Cumhuriyet Dönemi Türk Düşüncesi; Felsefe Ansiklopedisi, Ankara, 2005
- _____, Felsefe Sözlüğü, Paradigma Yay. İst.2000
- Çog, Mehmet**; Celal Nuri ve Hatemü'ül Enbiya Adlı Eserine göre Hz. Muhammed Tasavvuru, İSTEM yıl:4 sayı: 7, Konya, 2006
- Diyanet İslam Ansiklopedisi**, 7. cilt, İst. 1993
- _____, 9. cilt, İst. 1994
- Doğan, Atilla** <http://www.etikturkiye.com/etik/siyasetetik/2AtillaDogan.pdf>
- Felsefe Dünyası**, Aydın Topaloğlu, 2007/1 sayı:45, Ankara
- Firuzabadi**, Kamus Tercümesi, terc. Asım Efendi, Cemal Efendi Matb. İst. H.1304
- Lange, F. Albert**, Materyalizmin Tarihi, çev.A. Arslan, c.1-2 b.1 Sosyal Yay. İst. 1998
- Rosenthal, M.; Yudin,P**; Materyalist Felsefe Sözlüğü, Sosyal Yayınları, İst. 1972
- Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, İst. 1985